

◆ N Ə S İ

Kamil ƏFSƏROĞLU

YUXU*

◆ *Roman*

Qaraş dayı deyirdi sərhədçilər dəstəsinin qonşu Hadrut rayonuna köçürülməsi elə-belə məsələ deyil, bu işdə ermənilərin əli var. Stalinin, Mir Cəfər Bağırovun vaxtında belə iş tutmağa ürək eləməzdilər. Moskvada erməni generallar çoxdu, hələ marşalları da var. Mikoyan da ki ölkəni idarə edənlərdən biridi, onun sözünün qabağına kim söz çıxardacaqdı? Əllərinə girəvə keçdi, qarışıqlıqdan istifadə elədilər, yoxsa sərhədçilər niyə köçməliydlər, Hadrut hardadı, sərhəd harda?.. Poqranostryad otuz ildən çoxdu burdaydı, indi noldu, buralar işə yaramadı?.. Qonşular Qaraş dayının dediklərinə haqq qazandırır, deyirdilər erməni bicdi, nə elədiyini yaxşı bilir.

Dəstənin köçməyi elə ilk gündən özünü göstərdi. Küçə-bazarda qol-qola gəzişən rus ər-arvad cütləri daha gözə dəymirdi. Daha klubun uzunsov zalında rus qadınlarından yayılan «Krasnaya Moskva» ətrinin qoxusu gəlmirdi. Kino başlayanacan tez-tez qanrılıb arxaya baxır, elə bilirdim, bax indicə qapı açılacaq, əvvəllər olduğu kimi, yenə də sərhədçi zabitlər öz həyat yoldaşlarıyla keçib sırayla oturacaq və yenə zalı o xoş ətir qoxusu bürüyəcək.

Sərhədçilərin yoxluğuyla barışa bilmirdik və sərhədçi oyunu hələ də ən çox sevdiyimiz əyləncəydi. Soldatların bizə bağısladıqları yaşıl paqonları, qırmızı ulduz nişanını yenə də həvəslə daşıyırdıq. Məhəllənin köpəyi Sarıbaş sərhədçi ovçarkasına tay olmasa da, yenə oyunumuzun daimi iştirakçısıydı. Bu əfəl itini ipini dartır, «Sarıbaş, işi, işi» (red. Axtar, axtar!) deyib əmr versək də, köpək öz bildiyini eləyir, «casus» tutmaq yerinə durub milçək qapırdı. Rus dilində verdiyimiz əmr, əlbət, it ağılıyla belə qanıb-qandırır. Köpəyin başındakı iri xal qaraydı, onu niyə Sarıbaş çağırırdıq, baş açmırdım. Dünyanın ən bivec iti idi, gün axşamacan başını atıb yatırdı, həyəət gələn qıraq adamlara belə hüzmürdü, deyirdin bəs laldı. Əvvəllər, kefinin zay vaxtına düşəndə binanın arxasına adlayar, keşikdə dayanmış sərhədçinin yanındakı ovçarkaya sarı bir-iki ağız hafıldaırdı. Onun hafıltısı it dilində nə demək idisə, Alma adlı sərhədçi itini özündən çıxarardı. Xaltası sərhədçinin əlində olmasaydı, cumardı yerli itə. Əsgərin əmrinə itaət edib səsini udar, acığını mı-

* Əvvəli ötən sayımızda

rıldamaqla soyudardı. Rus köpəyinin Sarıbaşa qıcanmağı Qaraş dayının pişinə gələrdi. «Yersiz gəldi, yerli, qaç, burda deyiblər e...», - deyib söylənərdi.

Almayla bağlı bir əhvalat da yadımdan çıxmır. Sərhədçilər dəstəsi hələ köçməmişdi. Böyüklərdən eşitmişdik ki, əlisilahlı soldatın itlə keşik çəkdiyi yeraltı qazma anbardı. Nə anbarı olduğu bizə maraqlı deyildi, maraqlı olan keşikdə dayanan əsgərin çiyindən asdığı girdə daraqlı avtomat və yanındakı ovçarkaydı. Eynən «Dağlarda zastava» filmindəki kimiydi, hətta elə bilirdik ki, o kinodakılar bizim qəsəbədəki dəstənin sərhədçiləridi. Avtomat neçə patron tutur, ovçarka adam kimi dil bilir, casus yaxalayır - danışığımız, bəhsimiz ancaq bu barədəydi. Aralıdan köpəyi səsləməkdən də həzz alırdıq. «Alma, işi!», - deyib sərhədçiləri yamsılayırdıq.

Yolun qırağında komlaşmışdıq, beş-altı uşaq idik. Səs-küy salmağımız ya-xındakı keşikçini və ovçarka Almanı cana yığmışdı. Alma gözünü bizə dikib acıqlı-acıqlı zingildəyirdi, qapağan itə oxşayırdı. Aramızda yaşca bizdən bö-yük uşaqlar da vardı. Sərxanın yenə təbi gəlmişdi, oxumağına ara vermirdi:

***Cavan aşiq, çal, əllərin var olsun,
Ürək açan əməllərin yar olsun...***

Keşikçi əsgər «ey, konçat pet djavan aşik» deyib əmr etsə də, Sərxan ona məhəl qoymurdu. Əsgər bir də səsini qaldıranda, kimsə ona sarı daş atdı. Keşikçinin «Alma, fas» deməyi ilə iti açıb buraxmağı bir oldu. Kluba sarı götürüldük. Alma balacaların yanından güllə tək ötürüb, böyüklərin dalınca düşdü. Klubun qapısı ağızında Sərxanı haqladı, şalvarından yapışib onu yerə yıxdı. Əsgər özünü yetirib köpəyin xaltasını dartdı. Sərxanın halı özündə deyildi, üzünün qanı qaçmışdı, uzandığı yerdəcə tir-tir titrəyirdi. Alma isə təhlükəli bir casus yaxalaymış kimi dartınır, acıqlı-acıqlı mırıldayırdı.

O əhvalatdan hər kəs payını götürdü, Sərxansa bir müddət mahnı oxumadı, daha doğrusu, oxuya bilmədi, sarsıntı keçirdiyindən, danışanda kəkələyirdi.

Sərhədçilər köçəndən sonra Sarıbaşın da qırımı dəyişmiş, elə bil dili batmışdı. Əvvəllər yalandan da olsa, hərdən Almaya qıcanar, hürərdi. İndi it o vərdişini də yadırgamışdı. İşinin adı gecə-gündüz böyrünü yerə verib yatmaq idi. İtin şirin yuxusuna həsəd aparanlar olsa da, bunu yalnız Qaraş dayı dilinə gətirirdi. Deyirdi Allahın elə tərs işləri-işdəkləri var, baş açmaq olmur, şirin yuxunu adama verməkdən, itə verir. It də bir it ola, barı...

* * *

Hər bazar günü Pavel adlı serjant bizim qəsəbəyə gəlirdi. Onu əzəldən tanıyırdıq və gəlişinə elə sevinirdik ki... Yaşıl paqonlu gənc sərhədçinin qabağına qaçırdıq. Pavel əlini gicgahına aparıb bizi salamlayır və biz də onun hərəkətlərini yamsılayır, hərbcisayaq salam verirdik. Qəlbimdə bir ümid qığılcımı işarırdı, elə bilirdim günün birində Pavel tək gəlməyəcək, sərhədçilər dəstəsi də ona qoşulub öz köhnə məkanına-məskəninə qayıdacaq və yenə səhərlər bizi yuxudan əsgər çəkmələrinin səsi oyadacaq, yenə axşamlar sərhədçilərin gitarada çalib-oxuduqları həzin nəğmə qaranlığın bağrında ahəstə-ahəstə yayılacaq:

***Poqraniçnaya reçuşka v noçnoy tişine,
Jurçaya ryadom, uxodit v dal...***

Pavelin gəlişinin səbəbi heç kəsdən ötrü sirr deyildi, Tamara adlı bir qıza vurulmuşdu. Tamara qamətli, gözəl-göyçək qız idi. Orta məktəbi təzə bitirmişdi. Hansısa idarədə işləyirdi. Yolu bizim məhəllədən düşürdü. Bu qızı görəndə oyunumuza ara verir, durub onun yerişini seyr eləyirdik. Elə bil yerimir, bir əlçim bəyaz bulud tək havadaca süzürdü. Ta döngəni burulub, gözdən itənəcən uşaq heyranlığıyla onun dalınca baxırdıq.

Tamaragilin evi keçmiş hərbi hissənin barısından o üzdeydi. O vaxtlar qızın adını atasıyla dostluq edən sərhədçilər dəstəsinin rəisi qoymuşdu.

Gənclərin sevgisi hələ sərhədçilər dəstəsi burada olanda başlamışdı. Qızın valideynləri bu izdivaca razılıq verməsələr də, sevgililər qərarlıydılar, istəklərindən dönmürdülər. Axırda məsələ şişib böyüdü. Sərhədçilər dəstəsinin rəisi özü işə qarışdı, Hadrutdan gəlib rayon rəhbərliyi ilə ciddi danışdı. Dedi məsələ həll olunmasa, Moskva işə qarışacaq, bu məsələyə görə yalnız qızın valideynləri yox, yerli hakimiyyət orqanlarının rəhbərliyi, şəxsən rayon partiya komitəsinin birinci katibi cavab verməli olacaq. O vaxtlar bu çox ağır ittiham sayılırdı.

İclas çağırıldı, Tamaranın atasını partiyaçıya yaraşmayan hərəkətinə görə tənbeh edib, onu milli ayrı-seçkilik saldığına görə günahlandırdılar, yəni qızla oğlan bir-birlərini istəyir, sevirsə, valideynin qarışmağa haqqı yoxdur - kommunist əqidəsi bunu deyir, bunu şüar götürür. Elin dəbi-adəti isə başqaydı, bu şüarın tam tərsiydi...

Bir yol Pavel tək yox, bir zabitle gəldi, üç qardaşın böyük bacısını - Tamaranı götürüb xidmət elədiyi rayona apardı. Bu söhbət bir müddət bizim də həyatın arvadlarından ötrü söz-həkət yeri oldu.

- Neyniyəsən? - Fatma xala dilləndi. - Könül sevən göyçək olar, - misal çəkdi. Amma onun tərəfini saxlayan olmadı.

Tərən xala eşitdiyinə ağız büzdü.

- Aaz bəsdə, sən Allah! - dedi. - Dini-məzhəbi atmaq da olmaz, axı. Noldu, könül bu boyda rayonda sevməyə bir göyçək tapmadı? Maşallah, boylu-buxunlu, şumal cavanlarımıza nə gəlib?.. Atalar məsələdi, deyir qızı özbaşına qoysan, ya halvaçıya gedər, ya da zurnaçıya.

Qonşular başlarını tərpedib, onun fikriylə razılaşdıqlarını bildirdilər. Bu məsələyə münasibətdə böyüklərin sözü üs-üstə düşsə də, biz uşaqlar bununla barışmır, bilirdik ki, Pavel nə halvaçısı, nə də zurnaçı, o, yaşıl paqonlu, yaşıl furajkalı sərhədçidi.

Pavelin bizim qəsəbədə dostları vardı, yolu bərilərə düşəndə görüşürdülər. Deyirdi ki, onların hərbi hissəsi Hadruta köçsə də, ilkin adıyla qalır - «Zaqafqaziya Sərhəd Qoşunları Dairəsinin 42-ci Cəbrayıl sərhədçilər dəstəsi», orduda qayda belədir.

* * *

Eşidəndə ki, Çernov arvadını boşayır, gözümün qabağına birinci Şurik gəldi. Ona ürəyim yanırdı. O isə valideynlərinin ayrılmasının nə demək olduğunu anlamırdı elə bil. Baxırdım ki, bir dıqqan da olsa, halına təfəvüt eləmir. Anası Marusya xala məhkəmə idarəsində xadimə işləyirdi. Onların boşanma işinə də elə çalışdığı, hər səhər silib-süpürdüyü binada baxdılar. O gün Marusya xala məhkəmə zalını xüsusi canfəşanlıqla silib süpürmüş, sonra evə gedib paltarını dəyişmiş, ətirlənib-duxulanıb gəlmişdi. Çernov da sahmanlıydı, ayağında ördəkburun qara tufli vardı. Enli yaxalıqlı bəd-rəng kostyum geymiş, sumacağı qalstuk bağlamışdı. Qəribə olan başqa məsə-

ləydi, saçı-birçəyi ağarmış bu adamlar məhkəmədən qol-qola çıxdılar, deyə-gülə gəlib bizim həyətdən keçdilər. Heyrətdən gözləri bərələ qalan Tərlan xala onlara gözyaşdınlığı verməkdən özünü güclə saxladı, o yazığı qınamalı da deyildi.

Keçmiş ər-arvadın qarasında söz atdı:

- Bu urus millətinən baş açmaq olmur, toylarıynan vayları seçilmir. İnnən sonra nə üzlə bir dam altda yaşayacaqlar?..

Gözəl xala qonşunun fikrinə dəstək oldu:

- Aaz, urus ayrı millətdi, onlar ömrü bada verən dəyillər. Bir-birlərini istəyirlərsə, istəyirlər, istəmirlərsə, deyirlər «do svidaniya», səninki səndə, mənimki məndə. Ayrılanda da xoşaxoşluqla boşanırlar, bizim kimi dəyillər ha, qanlı-bıçaq olalar.

- Hə dayna, millətdən millətə tafovut eliyir, - Gülcə xala da söhbətə qarışdı.

Bu söz-söhbət əbəs deyildi, yerli adamlar arasında boşanma halları az-az olsa da, heç biri qalmaqsız, dava-dalaşsız ötürmüdü. Tərəflərin yaxınları, qohum-əqrabası gəlib məhkəmə idarəsinin qabağını kəsdirdilər. Söyüb-söylənir, bir-birlərinə söz atır, hətta bəzən çomaq davasına da qalxırdılar. Məhkəmənin katibi Qənbər deyirdi rus millətinə nə var, bir gündə on-on beş ər-arvad boşamaq olar, müşkül bizimkilərdi, işləri dava-dalaşsız ötürmür, həftələrlə çəkir.

Fatma xala söhbəti soyumağa qoymadı:

- Sizi bilmirəm, urusun bu xasiyyəti mənim xoşuma gəlir, - dedi. Baxırdın ki, təkcə öz adından yox, başqalarının da adından danışır, çünki digər qadınlar başlarını tərptəməklə onun sözlərini dəstəkləyirdilər. - Yazıq Marusya! Bədbəxt Marusya! - deyib dərinəndən ah çəkdi, rusun halına yandı.

Tərlan xala söhbətin əlin-ayağın yığıdırmaq istəsə də, ürəyindəkiləri saxlaya bilmədi:

- Məni qınamıyın, deyir, axır vaxtlar Çernov şəhərə dadanıb. Həlbət, orda aşnası var, yoxsa, bu yaşda bunlara nə düşmüşdü ki, durub boşansınar. Şükür ki, uşaqları böyükdü.

Ailənin dağılmağının səbəbini düz-əməlli bilməsələr də, qadınlar həmrəylik göstərib əks cinsi - Çernovu günahkar sayırdılar. Bəlkə də eləydi, çünki Marusya xala keçmiş ərindən fərqli, həlimxasiyyət və sözhəkətdən uzaq adam idi. Amma həyətin kişiləri də Çernovun namını vermir, onun tərəfini tuturdular, yəni Marusya yaxşı olsaydı, əri onu boşamazdı.

Bu söz-söhbətə Qaraş dayı son qoydu, dedi, babal yumayın, yaxşısını hakim Seyidova bilir, ondan soruşun. Məhkəmə binası bizim həyətdə bitişik olsa da, hakim Seyidovadan nəşə soruşan olmadı. Fatma xala dedi, gedib nə soruşacağıq, Seyidova bizim Tərlan arvaddan çox bilir ki?..

O gün həyətimizdə qurulan «məhkəmə» bu qərarla bitdi ki, Çernovun şəhərdə aşnası var və işin bu hala gəlməsində Marusyanın bir mərrə belə günahı yoxdur.

Toran qovuşanda Çernovgilin mənzilindən qrammofon səsi eşidildi. Çernov donuz kəmiş, məclis qurmuşdu. Araz boyundakı stansiyada işləyən dostu Kostyanı da boşanma mərasiminə çağırmışdı. Anisiya xala da onlardaydı. Kostyanın xırıltılı gər səsi evi başına götürmüşdü. Deyib-gülən, şənələnən adamların səsi-küyü o gecə kəsmək bilmədi. Bu şadyanalıqdan baş açan yox idi. Qaraş dayı gülə-gülə dedi: «Varam bu millətə, boşananda da çal-çağırla boşanırlar. Bircə poqranotryadın duxovoy orkestri çatışmır».

Ərindən ayrıldıktan sonra Marusya arvad Anisiya xalanın yanına tez-tez gəlirdi, samovara od salır, oturub çay içir, dərdləşirdilər. Bayram günləri isə yalnız çay yox, çaxır da içir, baş-başa verib öz dillərində pəsdən həzin nəğmə oxuyurdular.

Son vaxtlar Anisiya xala kefsiz, qayğılı görünürdü, elə bil əvvəlki adam deyildi. Nənəm deyirdi bu urus arvadın fikri özündə deyil, üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer. Xiffət eləyir...

Yadımdadı. Həmişə olduğu kimi, səhər yenə Kirli Gülünün gur səsiylə açıldı:

- Moloko! Moloko!.. Aynisə, moloko!

Bu dəfə onun səsinə nə səs verən oldu, nə qapı, pəncərə açan. Südsatan boylanıb Anisiya xalanı bir də səslədi, hay verən olmadığını görüb pəncərəni ehmalca taqqılatdı. Bibim eşiyə çıxdı. Anisiya xalanın köçüb getdiyini deyəndə, südsatan diksindi. Nəsə soruşmaq istədi, amma dili söz tutmadı, qıçlarının taqəti kəsildi, dizləri büküldü. Yıxılı düşmüş kötüyün üstünə çökdü, yaylığının ucunu yaşarmış gözlərinə apardı. Bir müddət oturduğu yerdə kirimişcə qaldı.

* * *

Qaraş dayı yanlarında «Xleb» yazılmış taxta budkalı maşını jildomla klubun arasında saxlayırdı, guya kinoaparatin taqqıltısının qabağını alırdı. Bu səs axşam vaxtı lap zəhlətökən olurdu. Həcər xala əsib-coşur, gileylənirdi ki, qulaqdan qut olduq, bu kinonu icad eləyən görüm kinosuz qalsın. Həcər xala yaxşı adam idi, bircə bu qarğıışı olmayaydı. Biz kinonu icad eləyənin kim olduğunu bilməsək də, eşitdiyimiz qarğıışdan ağrınır, ürəyimiz paralanırdı. Həyatı kinosuz təsəvvür etmirdik və Həcər xaladan fərqli, biz qarğıış yox, şükür eləyirdik ki, nə yaxşı kinonu icad eləyiblər. Qaraş dayı deyirdi jildom uşaqları klubda böyüyürlər, yekələndə hamısı artist olacaq. Vasif bu sözləri özünə götürmür, deyirdi böyüyəndə sərhədçi olacaq. Gözəl xala oğlunun ağzından vurub deyirdi, bala, sən urussan ki, voyenni olasan? Qaraş dayının oğlu Almaz da artistlik sevdasından uzaq idi, kinoya çox da həvəs göstərmirdi. Film başlar-başlamaz, onu yuxu aparırdı. İkiserialı filmdə isə yuxulamayan uşaq qalmırdı. Analarımız gəlir, hər kəs öz oğlunu qucağına alıb aparırdı evə. Tezdən yuxudan ayılındı ekrana tamaşa edirmiş kimi, gözümü divara dikir, yarımçıq qalmış filmin ardını görmək istəyirdim.

O vədə bizim qəsəbədə ilk dəfə hind kinosu göstərildi. «Avara», «Cənab 420» filmləri hər axşam sakinləri kluba toplayırdı, baxan bir də baxırdı. Bu filmlər dönə-dönə göstərsə də, adamlar doydum demir, arvadlı-uşaq axışıb gəlirdilər. Ekranda gördükləri tamaşaçıları duyğulandırır, qadınlar-qızlar klubdan gözüyaşlı çıxırdılar. Həmin filmlərin bizim uşaq dünyamızda öz yeri vardı, hardasa sadələvh, hardasa qayğılı, hardasa şən Raca oxşamağa çalışırdıq. Film bizim uşaq dünyamıza yeni bir oyun da bəxş eləmişdi və hər kəs bu oyunun Avarası olmaq istəyirdi. «Avarayam...», - deyib oxuya-oxuya aralıqdan yığışmırdıq. Bizdən ötrü «avara» sözü öz mənfi anlamını itirmişdi. «Avarayam», - deyib oxuyanda, biz bu kəlməni «xeyirxaham» mənasında başa düşürdük.

Hind filmi təkçə uşaqları yox, böyükləri də azara salmışdı. Cavanlar arasına isə təzə dəb düşmüşdü, hər kəs özünü Rac Kapura oxşatmağa çalışırdı. Oğlanlar saçlarını onun kimi yanakı darayır, onun kimi geyindirilər. Rac Kapura ən çox Tamaranın qardaşı Fikrət oxşayırdı. Deyirdilər ki,

bacarığı var, onnan yaxşı kino artisti çıxar. Biz balacalar da onun artistliyindən həzz alır, yamsılamalarını maraqla seyr edirdik. Bu şən, mehriban oğlan həm də kitab azarlısıydı, mütaliəsiz qala bilmirdi.

Mərkəzi kitabxana evimizə yaxın olduğundan, darıxanda kiçik qardaşım və xalam oğlu Kərəmlə anamın iş yerinə gedirdik. Anam bizə uşaq nağılları toplanmış rəngli kitablar verirdi. Vərəqləyirdik. Kitablardan qəribə iyi-qoxusu vardı, ilk vaxtlar çox xoşlanmasam da, sonradan buranın havasına alışdım. Kərəm birinci sinfə gedirdi, əlifbanı bitirmədiklərindən «ç» hərfinə qədər bilir, yazırdı. Deyirdi üç-dörd dərsdən sonra hərflərin hamısını öyrənəcək. Onun höccələyə-höccələyə şəkilməli yazıları oxumağına həsəd aparırdım.

Kitabxanaçı işləyən Səməngül xala hərdən oğlu Elmanı da özünə götürürdü. Elman məndən bir yaş kiçik, qardaşımın yaş idi. Ara-sıra anasıyla bizim jildoma, bibisigilə gəlirdi. Ana nənəm tərəfdən qohumluğumuz da çatırdı. Ucaboy olduğundan, elə bilirdim o məndən bir yaş kiçik yox, bir yaş böyükdü. Davranışıyla da seçilirdi, azdanışan olsa da, amma istiqanlıydı. Kitaba həvəsliydə, vərəqləri maraqla çevirir, yazıları oxuya bilirmiş kimi, dodaqlarını tərpedirdi. Hələ məktəbə getməsə də, hərflərin çoxunu tanıyırdı. Biz dolu rəflərin arasıyla dolaşır, heyrətlə baxır, elə bilirdik Qırmızıpapağın, Qoğalın, Cırtanın evləri bu kitablardadı, onlar burda yaşayırlar. Gözləyirdik ki, bax indicə kitablardan çıxacaq, əlimizdən tutub bizi öz nağıllarına götürəcəklər. Hərdən mübahisəmiz də düşürdü: Kərəm deyirdi Cırtan mənim dostumdu, Elman deyirdi yox, mənim dostumdu. Bəhsimizə anam son qoyur, saçımızı tumarlayıb bizi başa salırdı ki, nağıllardakı Cırtan, Qoğal, Qırmızıpapaq bütün uşaqların dostudur...

- Ay qızlar, baxın! Rac Kapur gəlir! - Səməngül xala pəncərədən küçəyə boylandı.

Rac Kapur adını Fikrətə ayama qoşmuşdular, məşhur hind aktyoruna elə oxşayırdı, sanki bir almanın iki bölünmüş parasıydılar. Deyirdilər onları yanaşı qoysalar, Rita belə seçə bilməz həqiqi Rac hansıdı, yalançı Rac hansı...

Fikrət onuncu sinifdə oxuyurdu. Dərsdən çıxanda yolunu kitabxanadan salırdı, oxuduğu kitabı qaytarır, yenisini götürürdü. Kinodakı Rac Kapur kimi onun da üzündən xəfif təbəssüm kəm olmurdu. Civə təkidi, bir yerdə durmurdu, danışığı da püfərək idi. Bu şən, diribaş oğlanı hind artistindən fərqləndirən yeganə əlamət onun hindcə yox, öz dilimizdə danışmağıydı.

Fikrətin içəri girməyi ilə otağın ab-havası dəyişdi. İşçilər yenə zarafata saldı ki, hind filmindən bir mahnı oxumayınca ona kitab verdi yoxdu. Deyəsən, bu, elə oğlanın da ürəyindən idi, başqa təklif gözləmədən çantasını döşəməsilən taxtaya keçirib çiyinə aldı, «yapon başmaqları, aparın məni» deyib gəzişə-gəzişə oxumağa başladı.

***Missiqi danna, missiqi danna,
Dani hoper, dani misiqi danna...***

Yaxşı yamsılayırdı. Mən maraqlı kinoya baxırmış kimi, gözümü ondan çəkmirdim. Özünü artistliyə qoyan oğlanın ifası cəmi iki-üç dəqiqə sürsə də, otaqdakıları bir film qədər əyləndirdi.

O, alqış səslərinə təbəssümlə cavab verdi, səhnədəymiş kimi, bağır basıb baş əydi. Yalnız bundan sonra kitab ala bildi. Fikrətin götürdüyü kitab anamın bizə oxuduğu kimi nazik, şəkili deyildi, qalın idi. Mən də istəyirdim tez böyüyüm, məktəbə gedim, o oğlan kimi qalın-qalın kitablar oxuyum.

Jildomla üzbəüzdəki ikimərtəbəli ağ binada maliyyə idarəsi yerləşirdi, Jora Əyyub dayının idarəsi deyirdik. Əyyub dayı qapı qonşumuz idi, o idarədə mühasib işləyirdi. Ailəsi böyük idi, Əyyub dayının əvvəlki arvaddan olan iki oğlu da onlarla yaşayırdı. Xasiyyətə çox ciddi görünən, ancaq daxilən həlim və xeyirxah olan Pakizə xala tədbirli, ağızıdualıydı, heç vaxt uşaqlar arasında ögeylik-doğmalıq salmazdı. Dörd qardaşın tək bacısı Füzüzəydi, sakit, utancaq qız idi. Qardaşları onun üstündə yarpaq tək əsirdilər. Həyətdə bu əsmər qızı hamı çox istəyirdi. Atam da Füzüzəni bizdən seçmir, bayramlarda ona da saçaqlı konfet, sovqat alırdı.

Ailədə qazanc gətirən Əyyub dayı idi, sonradan böyük oğlu Əhməd də işə düzəldi. Kəndlərə işləyən avtobusların birində biletsatan idi. İki nəfərin işləməyi böyük ailənin gəlirini-çıxarını zorla görürdü. Çətinlik içində dolansalar da, bunu bildirməzdilər. Belə baxanda, hamı bir dərdə-sərdəydi, hamı qayğılı dolanırdı. Uşaq qəlbi həssas olur, görürdüm ki, ailə nəse qəm-qüssə içindədi. Əyyub dayını, Pakizə xalanı bir dəfə də olsun, deyib-gülən görməmişdim. Ailənin sonbeşiyi Fəxrəddin məndən iki yaş böyük idi. Tay-tuş olsaq da, bizə qoşulub şən-lən-mirdi. Seyrək-seyrək gələn bayramlar belə onların evindəki susqun, kədərli ab-havanı dəyişdirə bilmirdi. Bir yol atamdan soruşanda o dedi ki, ailənin böyük oğlu Sabir Ukraynada hərbi xidmət çəkərkən suda batıb. Qəbri də oralardadı. Sabirin ölümü Stalinin vəfatıyla bir vaxta düşdüyündən, aləm qarışdığından gedib onun meyidini gətirə bilməmişdilər.

Əyyub dayı evdə olanda biz uşaqlar ürəklənir, özümüzü azad-asudə hiss edirdik. Bu nurlu, mehriban adam bizim havadarımız idi. Bilirdik ki, səs-küy saldıgımıza görə bizi tənbeh edənlərə «işiniz olmasın, uşaqlılar» deyib tərəfimizi saxlayacaq. Oyun vaxtı aramızda mübahisə düşəndə və nə haqdasa bəhsə girəndə Əyyub dayının üstünə qaçırdıq. Bizim aləmimizdə Əyyub dayı yalnız uşaqların yox, böyüklərin də dünyasının pirani məsləhətçisi, nəsihətçisiydi. Bəzən özünü şən göstərmək istəsə də, amma baxırdın ki, qəlbi gülmür, ürəyinə dağ ağırlığında dağ çəkilməmişdi - övlad dağı.

Novruz ən çox sevdiyim bayram idi. Bu bayramın gəlişini uşaqlı-böyükklü hamı gözləyirdi. Evlərdən dadlı yemək ətri yayılırdı. Şəmil dayının böyük oğlu Arif həyətdə səhnə qurub, tar çalırdı. Evlərə papaq atan, "Kosa-kosa" oynayan uşaqların səs-küyü aləmi başına götürürdü. Qulaq falına çıxanlar xoş söz eşitmək diləyi ilə qapı pusurdular. Evdə atam bizə xəbərdarlıq edirdi ki, ucadan gülməyə, nəğmə oxumayaq, qonşudan ayıbdı. Amma Əyyub dayıgilin mənzilindən də dadlı yemək ətri gəlirdi. Anam deyirdi Pakizə arvad halva çalıb, qara bayram eləyirlər. Qara bayram - bu sözdən üşənirdim. Fəxrəddin qapı-qapı düşür, yuxaya bükülmüş ehsan halvası paylayırdı. Dəhliz qonşusu olduğumuzdan payı birinci bizə verirdi. Anam xasiyyətimə belə idi, o təamı mənə təklif eləmədi, bilirdi ki, nə qədər ləzzətli olsa da, dilimə vurmaram. Dilimə vurmurdum da, çünki o, qara bayram halvasıydı.

Yayda mənzillərin qapı-pəncərəsi açıq olurdu. Bir dəfə baxdım ki, Pakizə xala üzünü göyə tutub, özlüyündə nəse pıçıldayır, əyilib-qalxır. Gördüyümü anama danışanda, o dedi ki, Pakizə arvad namaz qılır, sən bunu heç kimə demə, yoxsa Əyyub kişini işdən çıxararlar. Mən namazın nə olduğunu bilməsəm də, anladım ki, nəse yasaq əməldi və istəməzdim ki Əyyub dayını işdən çıxarsınlar. Hər səhər Əyyub dayını arın-arxayın idarəyə tərəf gedən görəndə ürəyim yerinə gəlirdi, bilirdim ki, onu işdən çıxarmayıblar.

Axşama yaxın maliyyə idarəsinin qulluqçuları iki-bir, üç-bir dağılışıb gedirdilər. İdarədən ən sonda Əyyub dayı çıxırdı, jildomacan əlli-altmış addımlıq

yolu elə ehmal-ehmal gəlirdi, sanki uzun bir məsafə qət eləyirdi. Nurlu sifə-tində yorğunluq sezilsə də, bunu dilinə gətirmirdi. Uşaqları görəndə elə bil üzünə gün doğurdu, çöhrəsi açılırdı. Hamımızla əl tutur, kefirmizi soruşurdu. Oğlu Fəxrəddin deyirdi ki, aşağı məhəllədə, məktəbin yanında çovustan ev tikdirirlər, ora köçəcəklər. Hər dəfə bu barədə danışanda Fəxrəddinin gözləri dolurdu. Mən də doluxsunurdum, jildomu Əyyub dayısız, Pakizə xalasız təsəvvür edə bilmir, ağılıma sığışdırmırdım.

Qulluqçular dağılışıb gedəndən sonra gecə qarovulçusu Şükür kişi işə gəlirdi. Maliyyə idarəsini kimdən, nədən qoruyurdu, bilmirdik. Bildiyimiz buydu ki, silahı yox idi, çomağı vardı və idarəni ucutoppuzlu əl ağacıyla qoruyurdu. Amma sən demə, bu yaşlı adam çomaqla idarəni yox, özünü qoruyurmuş. Yolu Çətənə dərəsindən keçdiyindən, itə-qurda ürcah olmaqdan ehtiyat eləyirdi.

Axşamlar dərə tərəfdən çaqqalların vaqqıltısı gəlirdi, kəndin itləri «biz də varıq» deyər ağız-ağıza verib, vaqqıltı gələn səmtə sarı hürüdürlər. İtlərin gər hafiltisindən çaqqallar paylarını alıb, bir müddət səslərini udurdular. Sonra hər şey yenidən təkrarlınırdı, elə bil çaqqallar özlərinə düşmənlər bildikləri itlərin sayıqlığını yoxlayırdılar. Həyətimiz tərənə tilində olduğundan Şükür dayının yaşadığı kənd aydın görünürdü. Axşamlar o səmtdəki evlərdən neft çırağının tabsız işartısı sozalırdı.

Şükür dayının işə gəlməyini səbirsizliklə gözləyirdik. Ciblərinə doldurduğu göy alçanı, gavalını ovuc-ovuc bizə paylayırdı. Hərdən nağıl da danışdı. Onun ahəstə, həlim səslə söylədiyinin seyrinə qapılır, nağıllar aləminə düşürdük. Analarımız bizi haylayanda Şükür kişi sözünü kəsirdi, yəni vaxtdı, durun dağılışın evinizə. Yərimizdən könlüsüz qalxırdıq, bizə qalsaydı, bu ifallı, xoşqılıq adamın danışdıqlarına səhərəcən qulaq asardıq. Onun səsinə yuxuda da eşidirdim: «Biri vardı, biri yoxdu...»

Maliyyə idarəsinin beş-on addımlığındakı birmərtəbəli binada dövlət bankının rayon şöbəsi yerləşirdi. Gündüzlər, ələlxüsus da günün birinci yarısı burada qələbəlik olurdu, gəlib-gedən çox idi. Axşam idarə boşalanda meydan qalırdı qarovulçu Qılmana. Şükür kişidən fərqli, Qılman binanı çomaqla yox, silahla qoruyurdu. Ona görə ki, rayonun nə pulu-parası vardı, bu binadaydı. Qılman bəstəboy idi, yay-qış uzunboğaz çəkmə geyir, işdə belinə tapança bağlayırdı. Silahın dəstəyi yarıaçıq qoburdan çıxırdı, guya kişinin oğlu hər an atəş açmağa hazırdı. Tapança görükməsə də, iri qoburun biçimi silahın inqilabdanqalma, köhnə olduğuna dəlalət eləyirdi. Qılmanın köhnə qoburlu köhnə tapançası bizi xoflandırsa da, mən uşaq ağılımla özüm cür düşünürdüm. Düşünürdüm ki, həyətləri, qapı-bağçaları kilid-qıfıl tanımayan qəsəbədə Qılmanın tapança gəzdirməyinə gerek yoxdur, Şükür kişi kimi onun da əlində çomaq olsa, yetər. Bu bəstəboy qaraqabaq adamdan çəkinirdik, ona yaxın düşmürdük. Bank qarovulçusu mənə kinodan tanıdığım hansısa personajı xatırladırdı. Elə bilirdim bu qanısoyuq adam uşaqlara nağıl danışmaz, çünki nağıl bilmir, çünki o özü hansısa qorxulu-vahiməli nağıldan gəlib. Üz-gözündən zəhər yağırdı, guya adamların ona borcu vardı. Amma həmişə ayıq-sayıq görünürdü, ayaq tappılıtısına, yarpaq pıçılıtısına belə qulaqlarını şəkleyir, əlini belindəki tapançaya aparırdı, sanki dövlətin bankını yox, öz malını-mülkünü qoruyurdu.

Qaraş dayı Qılmanla qarşılaşanda ayaq saxlamır, dilucu salamlayıb ötürdü. Qılman hər dəfə onunla söhbətə girişməyə can atsa da, amma istəyi baş tutmurdu. Təkcə Qaraş dayı yox, elə hamı bu alaməzhəb adamdan qaçırırdı, deyirdilər xatakar adamdı, milislərə şeytanlıq eləyir. Bunu onun davranışı da deyirdi. Küçədə-bazarda iki adam söhbət eləyəndə Qılman qulağını şəklə-

yirdi görsün nə danışirlar. Növbədə olmayanda işi-peşəsi ara-bərədə dolaşmaq idi, gözü dörd olurdu. Deyirdilər Qılman yenə iş başındadı, yəni onun bank keşikçiliyindən savayı, bir işi də çuğulluqdu - gəzib baxır ki, görsün qə-səbədə nə baş verir, kim nə danışır, kim haradan gəlir, haraya gedir.

Bir səfər İsgəndərov Temir dostuyla küçədə söhbət eləyəndə görür ki, Qılman şəklənib aralıdan onlara qulaq verir. Temir işin nə yerdə olduğunu dərhal anlayır, dostuna göz vurur, səsini qaldırıb sözünü dəyişir. Deyir dünən evdəki taxıl dəhnəsini sökəndə Nikolaydanqalma üç xəncər çıxdı, xas-xalis gümüşdən idi... Bunu eşitcək, Qılman xəlvətə salıb bir qədər də yovuq gəlir. Temir deyir o xəncərlərin dünyaca maliyyəti var, birini özümə götürdüm, birini dayıma verdim... Dostu, bəs, üçüncüsünü neylədin deyə soruşanda, Temir qayıdır ki, üçüncüsünü də dürtdüm Qılmanın dalına.

* * *

Döşdən üzüaşağı sallanan daş pilləkənin ayağında, yolun o yanındakı ikimertəbəli binada rayon milis şöbəsi yerləşirdi. Güllü-çiçəkli, çarhovuzlu həyəti vardı. İnqilaba qədər hansısa bəyin malikanəsi imiş. İndi o malikanədə nöqərlər, kənzilər yox, qırmızı paqonlu, qırmızı furajkalı milis nəfərləri gözə deyirdi. Bir dustaq əlitüfəngli milisin nəzarəti altında həyəti süpürürdü. Bütün bunları amfiteatrdan görmüş kimi, yuxarıdan izləyirdik və gördüklərimiz filmlərdəki mənzərələri xatırladırdı. Amma nədənsə o səmtə hövllə, xoflu-xoflu baxırdıq.

Milisin həyətinə baş verənlər çox vədə eynən təkrarlansa da, amma bu, bizi bezdirmirdi. Sərhədçilər dəstəsi köçəndən sonra marağımızı bu yana salmışdıq. Hərdən mənə elə gəlirdi ki, milislərin heç bir işi-gücü yoxdu, bilmirlər günü necə başa vursunlar. Bir küncdə dayanmış köhnə yük maşını da günlərlə yerindən tərpənmirdi, elə bil təkərlərini yerə mıxlamışdılar. Əfəlləşmiş ovçarka isə bekarçılıqdan səhərdən-axşamacan başını atıb divarın dibində yatırdı. O iti tanıyırdıq, Alma idi, sərhədçilər köçəndə köpəyi milislərə vermişdilər. Vaxtıyla sərhəd pozucularını yaxalamış Alma indi bir işə yaramırdı. Bəlkə də yarayardı, əgər asayışı pozan, cinayət işlədən olsaydı. Bö-yüklərin dediyinə görə, şəhərdən göndərilmiş təzə rəis müvəqqəti saxlama kameralarının qapısını açıq görəndə gözlərinə inanmayıb, deyib bu rayonda milis şöbəsinə nə gərəkdir, bağlasınlar, getsin. Starşına İmranı çağırıb, əmr verib ki, rayonun iri alverçilərini maşına yığıb, şöbəyə gətirsin... Pəncərədən baxır ki, budur maşın gəldi, kuzovdan ahıl kişi və bir arvad düşdü. Kişinin qoltuğunda xırda meşin zənbil, arvadın əlində isə balaca dükcə vardı. Starşına İmran məlumat verir ki, yoldaş rəis, sizin əmrinizlə rayonun alverçilərini gətirmişəm. Rəis əsəbiləşir ki, sənə dedim iri alverçiləri, möhtəkirləri gətir. İmran da qayıdır, bu rayonun irili-xırdalı alverçisi, möhtəkiri elə bunlardı. Kişi qonşu rayondan beş-on dəstə göy-göyərtili gətirib satır, arvad isə qovurulmuş tum... Rəis az qalır havalansın... Bu əhvalatı Qaraş dayı danışanda əlini-əlinə vurub uğunurdu, qonşular da ona qoşulurdular. Stalinin ölümündən sonra adamların qırıışı açılmışdı, ürəkdən gülürdülər. Lətifə söyləyən kim, nağıl danışan kim... Uşaqların da söylədikləri vardı:

***Pobeda-mobeda bilmirəm,
Moskviçə minmirəm,
Arvad olsun, qız olsun,
Əyni-başı saz olsun...***

Bu mahnını yaşca bizdən böyük uşaqlardan öyrənmişdik. Dilimizdən düşmürdü, yalnız Süleyman dayı evdə olanda oxumurduq. Süleyman dayı Namiqin atasıydı, milis zabitiydi. Ucaboy, qamətli olduğundan milis forması ona yaxşı yaraşır, həmişə də belində tapança olurdu. Namiq mənimlə yaşid idi, boy-buxunda atasına çəkmişdi. Qəribəydi ki, bizdən də çox Namiq atasından çəkinirdi. Əslində, Süleyman dayı elə sərt adam deyildi və Namiqi də, bizi də xoflandırın onun əynindəki milis forması, belindəki tapança idi. Namiqə deyirdik ki, atası yatanda tapançanı xəlvətcə götürüb gətirsin, baxaq. Onun rəngi qaçır, nə danışdığımızın fərqinə varanda, biz dostumuzdan da pis kökə düşürdük.

Səhərlər Süleyman dayı uzunboğaz çəkmələrini parıldayanacan silib təmizləyirdi. Qapıdan çıxanda Gülcə xala ərinin qırmızı paqonlu formasına əynindəcə şotka çəkirdi. Daş artırmanın başında gözdən itənəcən onun dalınca iftixarla baxırdı. Yalnız bundan sonra bizim qırışığımız açılır, səs-küy sala-sala oynayıp, əylənirdik.

Milis şöbəsinin həyətində gördüklərimizdən ən maraqlısı Konyux (red. Mehtər) Məhərrəmin atları yemləməsi, qaşovlamasıydı. Cəmi üç-dörd kəhər at idi, biri alapaçaydı. Məhərrəm atları qaşovlayanda nəse nəğmə oxuyurdu, aralıdan eşitməsək də, ağızının açılıb-yumulmağından bilirdik. Bəlkə də nəğmə oxumurdu, atlarla at dilində danışır. Maraqlı olan bir də Məhərrəmin geyim-kecimiydi, əynindəki paltar milislərin formasından seçilirdi, paqonsuz idi, köhnə dəbdəydi. Eləsinə kinoda görmüşdük. Yanları nazik qırmızı xətlə qolifə şalvarda, qaba, uzunboğaz çəkmədə mehtər o qədər yöndəmsiz görünürdü ki... İşinə görə onu «Konyux Məhərrəm» çağırırsalar da, şöbənin itinə də qulluq eləyirdi. Qulluq eləyirdi deyəndə, köpəyin qarnını «Pervıklas» deyilən yeməxanadan daşıyıb gətirdiyi artıq-urtuqla doyururdu. Alma sərhədçilərdən özgə qulluq görmüşdü, odur ki, Məhərrəmin verdiyini candər, işahsız yeyirdi. İtə baxmaq Məhərrəmin ürəyində deyildi, yəni bu əfəl köpəyə nə gərək var, artıq qarındı. Amma bir yol Alma it xasiyyətini göstərdi.

Yayın ortalarında qəsəbədə ağılagəlməyən bir hadisə də baş verdi. Çov düşdü ki, bəs, mərkəzi küçədəki ərzaq dükənini yarıblar. Buna uşaqli-bö-yüklü heç kəsin inanmağı gəlməsə də, dəlil-sübut göz qabağındaydı - pəncərənin şüşəsi sınımışdı. İşsizlikdən darıxan milislərə də bu gərək idi. Üzlərində soyuq ifadə ora-bura vurnuxur, izi tapdalmaları deyər, adamları yaxına gəlməyə qoymurdular. Starşına İmran it olub adamları tuturdu, məktəbli oğlu Telmanı qırağa itələyib, ona elə bağırır, sanki o adda övlad tanıyırdı. Digər milis nəfərlərini, zabitləri də tanımaq olmurdu, hamısı dəyişmiş, üzləri dönmüşdü. Kiçik leytenant Rəşid adamların arasından səslənən anasının dediklərini eşitmirmiş kimi davranırdı, xəcalətdən üz çiyindəki paqonun rəngi tək qıpqırmızı qızarmışdı. Yazıq arvad elə bir söz də demirdi, oğlunu səsləyirdi ki, nahara gecikməsin, qoç ətindən yaxşı bozbaş asıb.

«Görəsən, cinayəti kim törədib, kimin əməliidi?» - bu sual milisli-mülkili hər kəsi düşündürürdü. Ümid ovçarka Almaya qalmışdı və köpək bunu qanırmiş kimi, quyruğunu qaldıraraq qoymuşdu belinin tirinə, təşərlənirdi.

- Alma! İş, iş! - İmran rus dilində əmr verdi. Köpək başını sallayıb asfaltı iylədi, irəli-geri getdi, astadan zingildədi. Cinayətkarın küçədə yığılmış adamların arasında olduğuna əminmiş kimi gözünü gəzdirdi. İmsik itin iz tutub hara, kimin üstünə gedəcəyi milislərə olduğu qədər də qəsəbə sakinlərinə maraqlıydı. Səsini çıxaran yox idi. Amma Alma yaman çətinə düşmüşdü, gic-gic gicəllənir, bir işə yaramadığının xəcalətini çəkirmiş kimi, yazıq-yazıq zingildəyirdi. Asfaltı iyləyə-iyləyə qəfildən dönüb düz milis rəisinin üstünə

getdi. Hamı donuxub heyrətlə baxırdı. Rəis pərt olmuşdu. Özünü o yerə qoy-
mayıb, itə təpindi:

- İtil burdan!

Alma deyiləni qanmadığından, nə edəcəyini bilmədi, quyruğunu bulayıb, məzlum-məzlum milis rəisinin üzünə baxdı. İtin baxışındakı ifadəni oxuyan rəis, işin nə yerdə olduğunu anlayıb, bu dəfə rus dilində əmr verdi:

- Poşel otsyuda! Pyos neqodniy! (red. Get burdan! Yaramaz köpək!)

Köpək alımını alıb, aralandı, burnunu hul tutub havanı iylədi və birdən tərərə gəldi, xaltasından yapışmış starşınanı iyirmi-otuz addımlıqdakı çörəkxanaya sarı dartıb apardı. Milisli, sakinli hamı itin dalınca düşdü.

Milislər çörəkbişirən Xankişini şübhəli şəxs qismində şöbəyə apardılar. Amma aparmaqlarıyla da onu sərbəst buraxmaqları bir oldu. Öz işçilərini - Konyux Məhərrəmi dindirməli oldular. Bilindi ki, Məhərrəmin başı atlara qarışdığından Almaya yal verməyi unudub və ac köpəyi də çörəkxanaya darta istə çörək qoxusu olub. Ərzaq mağazasının pəncərəsinin nədən sındığının üstü açılmasa da, yoxlama göstərdi ki, dükandan bir çöp belə götürülməyib.

* * *

«Lenin bayrağı» qəzetinin redaksiyası qəsəbənin mərkəzindəydi - Çinar kəhrizin on-on beş addımlığında. Atam ali partiya məktəbini bitirib rayona qayıdanda onu qəzetə redaktor qoymuşdular. Evimizə yaxın olduğundan, hərdən redaksiyaya gedirdim. Kabinetdəki kuşetkədə oturub atamın otaqda gəzişə-gəzişə makinaçıya material diktə elədiyinə, yazıları necə diqqətlə oxuduğuna fikir verirdim. Burada gördüklərim məndən ötrü nağıllı bir dünya idi. Bəzən redaksiyada şəhərdən gələn qonaqlar da olurdu. Atam məni şəhərli həmkarlarına təqdim edir, zarafatla deyirdi ki, gələcəyin jurnalistidi. O vaxt mən məktəbə getmirdim, jurnalistin nə olduğunu da bilmirdim.

Dəhlizin o başındakı mətbəə isə mənə əsil möcüzə kimi görünürdü. Mürəttiblərin şriftləri əllə tək-tək necə yığdıqlarına, qəzetin çap maşınından çıxmasına baxmaqdan doymurdum. Mətbəədəki yağ, boya iyini təbim götürməsə də, dözü, özümü başqa bir aləmdə hiss eləyirdim. Çap maşınının aramsız gurultusu belə məni bezdirmirdi. Üst-başımın maşın yağına, boyaya batdığı vaxtlar da olurdu və bu pintiliyimin üstündə anam evdə məni danlayır, paltarımdakı ləkələri ağ neftlə silib təmizləyirdi.

Redaksiyanın binasından çıxanda evə tələsmirdim, kəhrizin gözüne enib, su içirdim. Bu kəhrizin bəlkə də dünyada tayı-bərabəri yox idi. Su nəhəng çinar ağacının qalın kökləri arasından axırdı, özü də buz kimi idi, adamın dişlərini sızladırı. Çinar iri budaqlarını kəhrizin üzərində çətir kimi açmışdı, deyilənə görə, bu ağacın səkkiz yüzdən çox yaşı vardı. Kəhrizi isə çar vaxtında Hüseyin ağa adlı mallı-pullu bir bəy qazdırmışdı. Sovet quruluşu gələndə kəhrizə Leninin adını versələr də, yerli əhali buranı Hüseyin ağa kəhrizi kimi tanıyırdı. El arasında Çinar kəhriz də deyirdilər. Kəhrizin tarixini qalalı Məşədi Abiş kişi yaxşı bilirdi. Danışırı ki, Hüseyin ağa kəhrizi qızıl pula iranlı kankanlara qazdırıb. Yalan olmasın, lağımı ermənilərin məskunlaşdığı Hərəkül kəndinədək uzanırdı və indiyəcən suyu bir damcı da azalmamışdı. Təşnəsini söndürmək istəyənlər kəhrizin gözüne düşüb buz kimi sudan içir, hər kəs ürayındə Leninə yox, Hüseyin bəyə rəhmət oxuyurdu.

Könlü çay istəyən isə qalxırdı çinarın qalın gövdəsinə sığınmış çayxananın ikinci mərtəbəsinə. Çayxananın bir üzü döşdəki Qalalılar məhəlləsinə baxırdı. Bu məhəllə başqalarından seçilirdi, həyə-t-bacası, ev-eşiyiylə, elə insanlarıyla da. Çar zamanında Şuşa qalasından köçüb gəlmişdilər, ona görə

də bu obaya Qalalılar məhəlləsi deyirdilər. Qalalılar şəhər üstə gedirdilər, səliqə-sahmanları, yığımçı olmaqları, özlərinə xas adətləriylə seçilirdilər. Yerli adamlar onlara sataşanda xal vururdular ki, qalalılar zıqqıdılar, noxudu qazana saynan atırlar. Onları ən çox cırnadan İsgəndərov Temirin sözləriydidi, deyirdi alman davasında qalalılardan doqquz kişi müharibəyə getdi, onlardan səkkizi qəsəbənin ayağındakı Dəyirman dərəsində nemeslərə plən düşdü. Temir şəbədəbaz adam idi və bu sözləri elə ciddi söyləyirdi, guya dava vaxtı almanlar, doğrudan da, buralaracan gəlibləmiş. Dinsizin öhdəsindən imansız gələr, Temirin də öhdəsindən Fətəli gəlirdi. Hazırcavab idi. Atası cəbhədən qayıtmamışdı, yetim böyümüşdü. Bir yol yenə söhbət düşəndə Fətəli dedi, Temir, dava söhbətini kim eləsə də, sən eləmə. Barmağını qatda ki, nəslinizdən Hitlerə qarşı vuruşan olub. Bax, ona görə də dlini dinc saxla, Qələbə gününü bayram eləməyə sizin tirənin-tayfanın dıqqan da haqqı çatmır. Sənin özün, qardaşın, əmin uşaqları, hamınız qırx bir-qırx beş arası doğulmusunuz. Davanın şıdırğı gedən vədəsi dədələriniz sizi burda əkəndə, mənim atam qırx üçdə Ukrayna cəbhəsində nemes generalı Quderianın tankını vurub... Orta məktəbdə tarix dərsi verən Bahadır müəllim onun sözünü kəsib deyəndə ki, bəs, Hans Vilhelm Quderian müharibədən çox sonra, 54-də ölüb, Fətəli yenə söz altı qalmadı. Dedi rəhmətlik dədəm cəbhədən göndərdiyi son məktubunda elə onu yazmışdı, hayıfılanırdı ki, generalın baxtı gətirib ki, tankın içində olmayıb.

Fətəlinin sözlərinə çoxları inanırdı. Ola bilsin inanmayanlar da vardı, amma bunu dilə gətirən tapılmırdı. Temir də ilişir, kirimişcə qalırdı. Bundan ruhlanan Fətəli Çinar kəhrizlə üzbəüzdəki heykəli göstərib deyirdi, qağa, unutma ki, bizim məhlədən qəhrəman da çıxıb. Bunu niyə demirsən?

O qəhrəmanla təkçə qalalılar yox, hamı öyünür, qürur duyurdu. Polşa torpaqları uğrunda gedən döyüşlərdə igidlik göstərmiş, həlak olmuşdu. Postamentdə yazılmışdı: «Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Cəmil Məhəmməd oğlu Əhmədov. 1924-1944».

Hərdən abidə tərəfdən şeypur, təbil səsi eşidilirdi, şagirdlər pioner sıralarına burada keçir, Cəmil kimi cəsur, igid olacaqlarına, vətəni sevecəklərinə and içirdilər...

Yaşlı bir qadın kəhrizə gələndə səhəngi doldurub əvvəl heykəlin yan-yörəsindəki çiçəklərə su verirdi. Dayanıb gözünü heykələ dikir, pıçiltıyla özlüyündə nəşə danışırdı. Sonra səhəngini doldurub alırdı çiyinə, qəddini əyib, yoxuşla ağır-ağır Qalalılar məhəlləsinə sarı qalxırdı. Cəmilin anası Tavad nəneydi.

Qalalılar məhəlləsində təndir asılında isti çörəyin ətri qəsəbəyə yayılırdı. Çörək pilə tək yumşaq və ləzzətli olurdu. Qalalılar bişirdiklərinin sirrini gizli saxlayırdılar, heç yerli arvadlar da bunu öyrənməyə can atmırdılar, yəni dədə-babadan necə gəlib, elə də getsə, yaxşıdı. Onların bişirdikləri boyatıyanda dadı-tamı dəyişirdi, boğma olub, adamın boğazında qalırdı.

Bu məhəllənin qəribə ab-havası vardı - sakit, susqun, elə bil burada insan yaşamırdı. Qalalılar qaladan köçəndə sanki özlərilə səssizlik toxumu gətirib səpmişdilər yamacın döşünə. Səhərlər bu səmtdən xoruz banı, axşamlar it hafiltısı eşidilməzdi. Qalalılar qapıda toyuq-cücə, it-pişik saxlamırdılar, gül-çiçəyə həvəsliydilər. Yasları-hüzürləri də susqun keçirdi, ağlaşmaları məhəllədən qırağa çıxmırdı. Temir buna da loğaz qoşur, deyirdi, a zalım balaları, yas məclisində arvadlar ağ deyər, səs götürüb ağlaşarlar, şaxsey-vaxsey vururlar. Siz qəribə məxluqsunuz, vallah, bir o qalib ki, yaponlar kimi hüzzü gülə-gülə, şad-şalayın yola verəsiniz. Şirin zarafatları, duzlu-məzəli söhbətləriylə manşır olan Temir qalalılarının yığımçı olmasına da sataşdı.

Deyirdi qalalılar varınıyeməzdilər. Danışdı ki, Fətəlini göy öskürək tutubmuş, dərman almaqdan ötrü aptekə gəlir. Aptekçi bir qutu kinə verir, deyir on beş qəpik eləyir. Fətəli qutunun ora-burasına baxıb, geri qaytarır, deyir buna on beş qəpik verincə, gedib müftəcə öskürərəm...

Qalalılar məhəlləsiylə Mirzəcanlıyı yalnız adamların halı-xasiyyəti yox, həm də enli çaylaq ayırırdı. Daşlı-qumlu çay yatağı sanki yerin çatıydı və bu enli çat təkəcə qəsəbəni ortadan ayırmır, dünya buradaca ikiyə bölünür, paralanırdı. Yazda-payızda şiravan yağışlar yağanda güclü sel gəlir, özüylə lil, qum, çınqıl və zindan-zindan daş-qaya gətirirdi. Çaylaqda körpü olmadığından Mirzəcanlı məhəlləsinə gediş-gəliş kəsilirdi. O taylı-bu taylı adamlar üzbarı düzülüb, qijiltıyla axan selə baxırdılar, elə bil uşaqlı-böyükü sıralanıb «bənövşə, bəndə düşə» oynayırdılar. Selin gətirdiyi qayğuların böyük payı mirzəcanlıların qismətinə düşürdü, dükən-bazara əlləri çatmırdı. Çörəxana, məktəb, klub, xəstəxana və idarələrin hamısı bəri üzdəydi. O tayda olan yalnız kolxoz, meşə təsərrüfatı məntəqəsi, bir-birindən aralı iki qəbiristanlıq və bir də Məmməd bəy kəhrizi idi. Selin səngiməyini daha çox o tayın adamları gözləsələr də, şəhər üstə gedən bəri tərəfdəkilər də darıxırdılar. Ana nənəm, babam, xalalarım və xalam uşaqları o tayda olduqlarından mən də selin kəs-məyini səbirsizliklə gözləyirdim. Yaxşı ki, sel çox çəkmirdi, bircə günün içində sönükür, sonra tamam quruyurdu. Çaylaqdan yenə Məmməd bəy kəhrizinin dupduru suyu axırdı.

* * *

Yeni mənzilimiz geniş idi. Jildomda darısqallığa öyrəşdiyimizdən, bir müddət bu genişliyə alışa bilmirdik. Bağçası meyvə ağaclarıyla doluydu. Bu, daha çox nənəmlə bibimin ürəyincəydi, kənd adamı olduqlarından, əkib-becərməyə həvəslidilər. Elə atam da işə getməzdən əvvəl ləklərə, ağaclarla su verməkdən həzz alırdı.

Həyətin küncündə bağdatı bir otaq vardı, artıq şeyləri ora yığmışdıq. Bu otaqdan sarımsaqlı şoraba iyi yayılırdı. Nənəm iri taxta çəlləkdə pomidor-xiyar turşusu tutmuşdu. Taxçalarda düzölmüş şüşə bankalardakı mürəbbələri də öz bağımızın meyvələrindən bişirmişdi.

Qapımızdan toyuq-cücə səsi gəlirdi. Yumurtadan təzəcə çıxmış sarımtıl cücələrə umac ovmaq, onları yemləmək ən çox sevdiyim məşğuliyyət idi. Anac toyuğun qıqqıldaya-qıqqıldaya öz cücələrini başına yığıb, həyətdə dollaşmasına baxmaqdan doymurdum. Bizim görməmişliyimiz qonşu uşaqlarda gülüşə səbəb olurdu. Gözlərini açandan həyətbəğçədə toyuq-cücə, qaz-ördək gördüklərindən, ev quşları onlardan ötrü maraqsız idi. Ağacların sıx yarpaqları arasında gizlənmiş qaratomyuqların ötməsini, həyətin ortasındakı hovuzdan gələn qurbağa qurultusunu da sanki eşitmirdilər. Onların marağını çəkən mənim köhnə məhəlləmizdən və oradakı uşaqlardan etdiyim söhbətlər idi. Sərhədçilər şəhərciyindən, çoxlu şpion yaxalamış sərhədçi iti Almadan danışanda isə təzə dostlarımin heyətdən gözləri alacalanır, ağızlarını əngəldib maraqla qulaq asırdılar. Bu danışdıqlarımin nağıl yox, doğru olduğunu isbata yetirən sərhədçilərdən yadigar qalmış bir cüt yaşıl paqon və qırmızı əsgər ulduzu idi. Baxırdım ki, təzə dostlarımin açıqdan-açığa mənə həsəd aparırlar. Bizim gəlişimizlə uşaqlar həm də yeni bir oyun qazanmışdılar - sərhədçilər oyunu. Oyunun komandiri də mən olurdum və uşaqlar əmrimi canla-başla yerinə yetirir, papağıma taxdığı qırmızı ulduza, çiyindəki yaşıl paqonlara həsədlə baxırdılar. Mənim həqiqi sərhədçi paqonlarımdan savayı hamının çiyindəki kartondan düzəldilmişdi. Bu karton-paqonlara ulduz

şəklini də bir komandir kimi mən çəkir, hər kəsə istədiyim rütbəni verirdim. Yunisə sınavi rütbə düşdüyündən, o, oyundan çıxdı, kəsüb getdi evlərinə. Bir azdan anası Sitarə xala oğlunun əlindən tutub gətirdi. Məni qınayıb dedi a bala, hamının paqonuna ulduz yapışdırmısan, mənim oğlum kimin uşağından əskikdi? Ağzı əyridi, gözü çəpdə yoxsa?.. Mən də qayıtdım ki, Sitarə xala, hamı zabit olsa, alınmaz axı. Mənim əmrimi kim eşidər?.. Sitarə xala daha heç nə demədi, yerdən kömür qırığı götürüb, oğlunun çiyindəki karton paqonlara iri ulduz çəkdi, dedi Yunis indi oldu sizin generalınız... Amma Yunisi general sayan yox idi, çünki ona rütbəni biz verməmişdik, oyunda valideynin yox, uşaqların sözü otə idi.

Qonşu jildomun həyətindəki əfəl iti oyuna qatmaq istəsək də, bu heç cür alınmırdı. Əvvəla ona görə ki, Tuzik köpək deyildi və o, gözləri təzəcə açılmış küçüklərini başsız qoyub bizə qoşulmaq istəmirdi. Min bir kələklə iti həyətdən çıxarsaq da, atdığımız çörəyi yeyən kimi yenə balalarının yanına qayıdırdı. Jildom itləri qapı itlərindən seçilir, ayrı qırımda olur. Jildomda çox ailə yaşadığından, itə çörək atan çox olur və heyvan da onların hər birini öz yiyəsi bilir, hər kəsin qabağına qaçır, yalmanır, quyruq bulayır. Eləsi it vərdişlərindən uzaq olur, hətta hürməyə belə ərinir.

Tuzik oyunumuza qoşulsaydı belə, bir işə yaramazdı, çünki uşaqlardan heç kim şpion olmaq istəmirdi. Bizim sərhədçi oyunumuz, bir qayda olaraq, şpionsuz, casussuz keçirdi və izaxtaran itə elə də gərək qalmırdı.

Bir yol qonşuluğumuza Araz boyundakı kənddən Qələndər adlı kələmbaş, həvədiş bir oğlan qonaq gəldi. Tay-tuş olsa da, amma bizdən, necə deyərlər, bir-iki bayram yaşlı görünürdü. Kənddən gəldiyinə, yad olduğuna görə ona yuxarıdan aşağı baxır, «Qələndər, a Qələndər, bir quşum var bu qəndər» deyib onu cıratmaq istəyirdik. Oğlanı ələ saldıığımızdan, o bizə yovuş durmur, qaynayıb-qarıxmırdı.

Birinci gün qıraqda oturub oyunumuza baxmaqla kifayətləndi. Deyəsən, xoşuna gəlmişdi. İkinci gün isə Qələndərin bizə, bizim də Qələndərə münasibətimiz dəyişdi, hətta onu oyuna qatılmağa çağırırdı. Qaraşın kobud sifəti, iri əlləri vardı, həqiqi casusa oxşayırdı. Alnındakı çapıq isə onu lap şpionsifət göstərirdi. Oğlan sərhədçilər oyunu üçün əsil tapıntıydı. Amma bizim bu təklifimizi soyuqqanlı qarşıladi, dedi mənə gərək deyil, sizə gərəkdisə, pulumu verin, şpion olum. Razılaşmaqdan savayı özgə yolumuz qalmamışdı. O, hər dəfə bizdən iyirmi qəpik alandan sonra oyuna qoşulurdu. Diribaş oğlan idi, elə şpionu yaxalamaq su içmək tək asan deyildi, ağacın təpəsində, yaşıl yarpaqlı sıx budaqların arasında elə gizlənirdi, onu heç gerçək sərhədçilər də tapa bilməzdilər. Şpionu ələ keçirməyəndə oyunun dadı-duzu qaçır. Qışqırıb daha iyirmi qəpik vəd edəndən sonra o, gizləndiyi yerdən çıxır, təslim olurdu. Amma məsələ bununla da bitmirdi. Oğlan danqazlığından qalmır, verdiyimiz işgəncələrə dözür, ağzından bir kəlmə belə qaçmırdı. Divarın yanında atılıb qalmış iri taxta çəllək həbsxananı əvəz eləyirdi. Qələndəri bu çəlləkdə saxlasaq da, xeyri olmur, bildiyini babasına vermirdi. «Səni kim və nə tapşırıqla göndərib?» - mən hirsle onun üstünə bağıranda, o, inadla başını bulayır, «bilmirəm» deyirdi. Doğrusu, casusun cəsurluğundan, inadkarlığından xoşlansam da, digər yandan bu məni açmırdı. İstəyirdim ki, hər şey «Tissa üzərində» filmindəki kimi olsun, şpion sərhədi necə keçdiyini, hansı tapşırıqla gəldiyini boynuna alsın. Qələndər isə belə fikirlərdən uzaq idi, «Tissa üzərində» filminə baxmamışdı da. Oyuna necə aludə olurduqsa, hissə qapılır, özümüzü əsil sərhədçi, Qələndəri də həqiqi casus bilir, ona itin əzabını verirdik. Üz-gözündəki, qolundakı qançılar verdiyimiz işgəncələrin nişanasıydı. O isə ağzından bircə kəlmə də qaçmır, susurdu. Bəlkə də da-

nışar, hər şeyi boynuna alardı, sadəcə, oyunun şərtlərini tam bilmirdi. Kəndçi şpiondan əlimizi üzümüzdük ki, Seyran elə bir işgəncə üsulu fikirləşdi, heç gestapoçuların da ağına gəlməzdi. Dedi şpionun əlini-qolunu bağlayaq, ayağının altına duz sürtüb Dosməmmədin keçisinə yaltdıraq, onda hər şeyi boynuna alacaq. «Məgər biz faşistik?» - Zakir bu cəzayla razılaşmaq istəmədi. Amma Seyran kəlləsini yaxşı işlətmişdi, casus bu işgəncəyə cəmi-cümlətəni bircə dəqiqə tab gətirə bildi. Keçi onun ayaqlarının altını yaladıqca Qələndər qıdıqdan qəşş eləyir, az qalırdı bayılsın. Bağıra-bağıra boynuna aldı ki, o, nemes şpionudu, Hitler onu göndərib ki, Mahmudlu stansiyasında dəmir yolunu, neftbazanı və zavodları partlatsın. Dəmiryol, neftbaza məsələsi inandırıcıydı, zavoda qalanda isə, bu, ağlabatan deyildi. Saybalının işlətdiyi, yağ-pendir zavodu deyilən kiçik müəssisədən savayı rayonda başqası yox idi. İki balaca otağı və cəmi üç-dörd işçisi vardı. Adına yağ-pendir zavodu desələr də, o səmtədən ancaq pendir iyi gəlirdi. Bu bapbalaca məkanı partlatmaq Hitlerin nəyinə gerek idi? Qərribə olan bir də buydu ki, Hitlerin çoxdan gəbərdiyini yada salan da yox idi.

Yeni məhəllədəki dostlarımdan Qiyas adlı oğlan öz diribaşlığıyla seçilirdi. Yaşca böyük olduğundan bizə çox da qaynayıb-qarıxmırdı, yəni onun davadava oynayan vaxtı keçmişdi. Yaman təşəxxüslüydü, dorçununu dartır, özünü qoluzorlu göstərməyə çalışırdı. Özü arıq idi, deyirdin üfürsən, yıxılar. Bu oğlanı tay-tuşlarının gözündə ucaldan həm də onun macərəli söz-söhbətləriydə. Tətildə şəhərdə yaşayan dayısıgilə gedirdi və biz onun qayıtmasını səbirsizliklə gözləyirdik. Ürəyidolu gəlir, nələr nağıl eləmirdi? Qiyasın danışdıqlarının yarısının gop olduğunu bilsək də, üstünü vurmurduq. Onun şəhərdə dalaşdığı, güləşdiyi uşaqlar bizə filmlərdən tanış idi. Ürəyimizə yatan buydu ki, o, ekrandan tanıdığımız və sevmədiyimiz qəhrəmanları axtarıb heyatda tapır, onlarla savaşırdı, bizim də qisasımızı alırdı. «Bir qalanın sirri» filmindəki Bidiylə güləşdiyini, onu necə yıxdığını danışanda biz ağzımızı açıb heyərlə qulaq asırıdık. Mən ürəyimdə ona həsəd aparırdım. Qiyası bizim yanımızda dilligödək eləyən bir qəbahəti vardısı, o da bu yaşda sünnət olmamasıydı. Bunu hər kəs, hətta məhəllə qızları da bilirdilər. Oğlan bu əskikliyiinin xəcalətini çəkirdi, elə bilirdi böyüyəndə ona qız verən olmayacaq. Gecikməyi səbəbsiz deyildi, atası Nurəddin kişinin əhdi vardı, gözləyirdi ki, qardaşı Əliş türmədən qayıtsın. Deyilənə görə, Əliş də dinc adam deyildi. Oralarda nə zibil qaynatmışdısa, aldığı işin üstünə üç il də gəlmişdilər və bunun acısını çəkmək həm də Qiyasa qalmışdı, yoxsa çoxdan sünnət olmuş, canı qurtarmışdı.

* * *

Çaylaqdan gələn qoyun-quzunun mələrtisi, mal-heyvanın böyürtüsü

Şeftenin bazar günü olduğunu bir daha yada salırdı.

Qiyas barının başından məni çağırırdı ki, onunla bazara gedim. Bazara gedənin pulu-parası olar. Deyəsən, Qiyasın varıydı, sol ovcunu bükülü tutmuşdu. Sağ əlində isə «Malenkov stəkanı» deyilən boş çappa stəkan vardı. Mənə maraqlı gəlsə də, heç nə soruşmadım.

Bazar evimizə yaxın idi, çaylağın ortasında, nisbətən hündürdəydi, adanı xatırladırdı. Bu adanın öz ab-havası, mənzərəsi vardı: kənddən gələnlər atını-ulağını Məmməd bəy kəhrizi tərəfdə bağlayırdı, ondan bəridə qoyun-quzu, mal-qara satılan yer idi. Ermənilər məskunlaşan yaxın kəndlərdən gələnlər də olurdu, satılıq nələri vardı, çıxarırdılar bazara. Onların yeri ayrıcaydı, gərəkdən sağ əldə noxud, kartof, lobya, şoraba və tut arağı satırdılar. Elə eşşəklərini də digər kəndlərdən gələn uzunqulaqlarla bir yerdə yox, qıraqda

bağlayırdılar. Həftədə bir dəfə rastlaşan uzunqulaqlar bir-birlərini gəndən tanıyır, erkəkli-dişili ağız-ağıza verib anqırırdılar, nə dilləşirdilər, bunu birçə özləri qanıb-qandırırtdı.

Bazar həyatının mənzərəsi özgəydi, insanların alış-verişi, qiymət üstündə çənə vürməsi mənə maraqlı gəlirdi, baxdıqca doymurdum. Onu da görürdüm ki, bu məkanda insanlar sanki yadlaşır, yaxınlıq, dostluq-qohumluq hissələri çəkilib itir. Saticıların boğazdanyuxarı söylədikləri «Qonaq ol» sözləri dillərdən düşməsə də, hamı yaxşı bilirdi ki, bazarda qonaq olmur, bazarda yalnız satanlar və alanlar olur.

Biz aralıdan erməni axçıqlarının alış-verişinə bir xeyli tamaşa elədik, elə bil maraqlı teatra baxırdıq. Hər kəs öz malını təklif edir, öz malını öyürdü. Dillə basmaqda alıcılar da satıcılardan geri qalmır, qiymət üstündə çənə döyürdülər.

Yaşlı bir kişi ayaq saxlayıb, axçıqlərdən soruşdu ki, gül kimi tut arağını niyə satırsınız, satıb ondan yaxşı şey alacaqsınız? Axçıqlər gülüşdülər. Tayqol erməni kişi də güldü, dedi, ara, Alıhüseyn kirvə, mazhap haqqı, yaxşı söz dedin, eli...

İki kişi bu baş-o baş düzölmüş dolu butulkalara, qrafinlərə bizim kimi aralıdan baxır, seçim eləyirdilər. Biri orta yaşlıydı, o biri cavan. Görünürdü ki, bir qərara gələ bilmirlər.

- Erməninin tut arağınan olmaz, - orta yaşlı yanındakına dedi. - Qradusu altmışdan yuxarı olur ki, aşağı olmur, adama od qoyur. Bunların arağını öz şorabalarıyla içəndə yaxşıdı, ləzzət verir.

- Nolar, şoraba da götürərik, - cavan kişi ağzını marçıldadıb udqundu.

- Hə! Amma Xaçıdan aldı yoxdu. Şikəst olduğuna baxma, nadürüstün yekəsidi. Sənin yadına gəlməz, Çinar kəhrizdən bəridə yeməxana işlədirdi. Tək qoluynan nələr eləmiş? Ala qarğanı bişirib, çolpa yerinə müştərilərə sırıyırmiş.

Yaxın durduğumdan kişilərin danışığını aydın eşidirdim. Qiyası xəbərdar olmaq istəsəm də, buna macal tapmadım. O, tayqola yaxınlaşdı, ovcunda tutduğu pulu ona uzatdı. Nəsə xəcalət çəkirmiş kimi, səsini qısıb astadan mızıldandı:

- Xaçı dayı! Məni əmim göndərdi, dedi bir stəkan it arağı versin.

Tayqol kişi səksəndi, Qiyası təəccüblə süzüb soruşdu:

- Ara, Alış türmadan qayıdıb ki? Bu rayonda tut arağına deyan ancaq odur, eli. Deyərsən ki, Xaçı kirvə sana salam göndərdi, - stəkani ləbələb doldurdu. Nə fikirləşdisə, Qiyasın cibinə bir xışma da tut qurusu tökdü. Satdığı arağın acısını sanki şirin tut qurusuyla yumaq istəyirdi.

Elə bil tut qurusundan da tut arağının iyi gəlirdi. Qurudulmuş şirin gilələrin dadını çıxara-çıxara çaylaqla üzəşığı qayıtdıq. Yol daşlı-qumluydu, rahat yerimək olmurdu. Qiyas ayağının altına baxır, var gücünü, diqqətini toplayırdı ki, arağ dağılmasın. Ha cəhd eləsə də, amma alınmırdı. Qolu yorulanda dolu stəkani mənə verirdi.

- Xaçı dayıya yazığım gəldi, bir qolu yoxdu. Görəsən, qoluna nolub? - Qiyas dilləndi.

Mən dostumun sualını sükutla qarşıladım. Bayaq eşitdiyim ala qarğa söhbətini ona danışmadım.

Həyət darvazasına çatanda stəkan yarılanmışdı. Küçədə tut arağının kəskin iyi duyulurdu. Arxamızca gələn ağbirçək arvad gileyli-gileyli nəsə dedi, dəsmal çıxarıb burnunu tutdu.

Qiyasın əmisi Əliş stəkanın yarımçıqlığına fikir vermədi, arağı birnəfəsə başına çəkdi. İçkinin tündlüyündən üz-gözü qırışdı, qırışdı yox e, əyildi, elə

əyildi, sanki düzəlməyəcəkdi. Açıq sinəsi, qolları döymə şəkillərlə doluydu. Mən ilk dəfəydi qazamatdan gələn adam görürdüm və nədənsə ona sarı baxmağa çəkinirdim.

Əliş qayıdıb çardağın altında əyləşmiş, gözaydınlığına gəlmiş adamların arasında oturdu. Burnunu hul tutdu. Özünü elə dartırdı, guya türmə çəkməkdən yox, Tey dağındakı yeddibaşlı əjdahanın başlarını qoparmaqdan gəlmişdi. Başına gələnlərdən danışır, tez-tez də «siz də məni bağışlayın» deyib üzrxahlıq edirdi.

Əmisinin qayıtmasına sevinməyən təkəcə Qiyas idi, sünnət ediləcəyini almışdı gözünün qabağına. Üstünü vürməyə da, necə təlaş keçirdiyini görürdüm. Əlacı olsaydı, aradan çıxar, Mahmudlu stansiyasında qatara minib, qaçardı şəhərə. Buna bənzər hissləri uşaqların çoxu yaşayıb. Qorxudan sarsıntı keçirib xəstəlik tapanlar da olub...

Qiyasın sünnətinə, bir qayda olaraq, çox qonaq çağırmamışdılar. Fətəli adəti üzrə yenə atmacasından qalmadı, dedi bu gədənin mübarək məclisini azca da yubadıb, kiçik toyla böyük toyunu bir yerdə edəydilər...

Qiyasın valideynləri və nənəsi Ayna qarı mənə tapşırırdılar ki, onu tək qoymayım. Mən dostumun başını qatmağa çalışsam da, baxırdım ki, bərk təlaş keçirir.

Arvad məclisi uzun şüşəbənddəydi. Qohum-əqraba, qonum-qonşu Qiyasın boynunu qucaqlayıb, üzündən öpür, onu təbrik edirdilər. Bütün bunlar oğlanın könlünü açmaq yerinə, əksinə, onu əzirdi elə bil, gizlənməyə yer axtarırdı.

Qonşumuz Zəhra qollarını açıb, Ayna qarının boynuna sarıldı və ona gözaydınlığı verdi:

- Ayna nənə, mübarəkdi, xeyirli olsun!

- Sağ ol, başaa dönüm! - Ayna nənə minnətdarlıq elədi. Əlini hamilə qadının irəli çıxmış qarnına toxundurdu. - Qarnındakına borc olsun! - dedi.

Zəhranın çiçəyi çırtladı. Arxayınladı ki, doğrudan da oğlan uşağına hamilə qalıb, guya qarının ağzı faldı.

- İnşallah, sünnətini yubatmazsan, ha! - Ayna nənə bəribaşdan məsləhət verdi.

- Bəs, nə təhər? Allah deyən olsun, bu balama elə kiçik toy eləyəcəm, belə ayrı cür! - dedi. Elə dedi, oğlan doğacağına guya zərrəcən də şəkki-şübhəsi yox idi. Bu inam onda çoxdan idi, əri elə ha deyirdi, Zəhra, sənə bir oğul əkəcəm, boyu-buxunu o çinar boyda olacaq. Arvad kişisinin sözüne ürək qızdırsa da, bir şübhədən qurtula bilmirdi - ərinin tirə-tayfasında cantaraq, cəsəmətli bir nəfər də yox idi. «Oğul dayıya çəkər, qız bibiyə» - atalar sözünü yadına salanda ürəyi yerinə gəlir, toxtayırdı, qardaşları şaqqalıydılar.

Kişi məclisi bağçada, ağacların altında qurulmuşdu. Əliş başda oturmuşdu. Hər tost söyləyəne əl çalırdı. «Yaşa səni, mujiksən, mən ölüm!» - deyir, araqdan dümləyir, bir qırtıq çörəyi burnuna tutub iyləyirdi. Sonra özü də sağlıq dedi. Yarı rusca, türmə dilində dediklərindən bir şey anlayan olmasa da, onu da alqışladılar. Ən çox əl çalan Oruc oldu, dedi, bratan, səni mənəm kimi sroka oturub-çıxmış adam başa düşər, bu fağırlar nə bilsinlər? Oruc sroka oturmaq söhbətini hər məclisdə eləyirdi. Onun paxırını Fətəli açardı, deyirdi Oruc Bakı vağzalında marojna satanın marojnalarını dağıtdığına görə ilişib, Qaqarin mostunun yanındakı jenski kolonda on beş sutka yatıb çıxıb. O vədə xırda xulqiqlığa görə kişiləri qadın kolonundakı ayrıca barakda saxlayırdılar...

Sünnətdən sonra Qiyas bir neçə gün şalvar geyə bilmədi. Əyninə qız tumanı keçirmişdi. Xasiyyəti də dəyişmişdi, elə bil əvvəlki təpərli oğlan deyildi.

Qaradınmız olmuşdu. Uşaqlardan qaçır, qızlarınsa gözünə görünmək istəmirdi. Nənəsi Ayna xala deyirdi keçib gedəcək, zarafat iş deyil, uşağın ətin-dən ət kəsiblər.

Qiyasda valideynlərinə qarşı kin yaranmışdı, yəni bu insafsızlıq onlarda haradandı, onun ağrı çəkməsinə necə qiydılar? İçindəki kin-küdurətdən bir pay da dəllək Hacıya düşürdü, guya bu bəstəboy adam olmasaydı, uşaqları sünnet eləyən də olmazdı.

İki həftədən sonra Qiyasın əmisi Əliş «Perviklas»da bufetçi işinə düzəldi. Çörək dükanının qabağında uzun növbə olanda onun bufetinə gedirdik. Kömbə çörəyi qəzetə büküb verirdi ki, görən olmasın.

Təzə məhəllə çox fərqliydi, həyət-bacalarıyla, yolları-yolağalarıyla, evləriylə, elə adamlarıyla da.

Üzbəüzdəki kommunal binada bəstəboy, cavan bir zabıt yaşayırdı. Onun çiyinlərindəki paqon sərhədçilərininki kimi yaşıl yox, tox göy rəngdəydi, ortasında isə kiçik qızılı ulduz var idi. Yerli adama oxşamırdı. Qonşular onunla hörmətlə salamlaşsalar da, amma nədənsə ondan kənar gəzməyə çalışırdılar. Qardaşım ilə mən isə əksinə, həmişə hərbi qiyafədə gördüyümüz bu adamlarla qarşılaşmağa can atırdıq. Səhərlər işə gedəndə, axşam işdən döndəndə onun qabağına qaçır, əlimizi gicgahımıza aparıb, hərbi salam verirdik. O da bizim qəlbimizi qırmır, əlini gicgahına qaldırıb, salamımızı alırdı. Ürəyimizi açırdı ki, bəs, böyüyəndə biz də voyenni olacağıq. «Afərin!», - deyib, başımızı tumarlayırdı. Atamla rastlaşanda dostcasına görüşürdülər, biz yeni məhəlləyə köçməzdən əvvəl tanış idilər. Bir dəfə atam onu evə qonaq çağırırdı və biz onda bildik ki, Nəbi adlı bu əmi KQB deyilən bir idarədə işləyir. O idarənin nə demək olduğunu bilməsək də, nə qardaşım, nə də mən vərdişimizdən qalmır, zabitlə yenə də hərbiçisayaq salamlışırdıq. Fələyin işinə bax, iyirmi altı il sonra qardaşım, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin gənc zabiti, Göyçay rayon şöbə rəisinə xidməti təyinatla göndərilməsi barədə raport verəndə, bəstəboy podpolkovnik rəsmiyyəti kənara qoyub, onunla köhnə tanış kimi, mehribancasına görüşüb deyəcəkdi: «Afərin! Uşaq vaxtı mənə verdiyin sözün üstündə durdun!».

* * *

Yeni məhəlləmizin bir yaxşı tərəfi də buydu ki, Ağalar babam və Diliş xalamgile yaxın idi. Babamgilin həyəti geniş olduğundan, uşaqların oyunlarına yaxşı yarayırdı. Xalam oğlu Kərəmlə günümüzün çox vaxtını orada keçirirdik. Bizi bu həyətə çəkən həm də buydu ki, bolluca velosiped sürürdük. Tapdıq dayımın velosipedini onun özündən çox həyətdəki uşaqlar minirdi.

Bizim gəlişimizlə Bayat nənəm, Tamaşa xalam əldən-ayaqdan olur, biş-düş eləyirdilər. Bozbaşın ləzzətli ətri həyəti bürüyürdü.

İkimərtəbəli, uzun binada dörd ailə yaşayırdı, hamısı da qohum-əqrabaydı. O başda Əhməd Hüseynovun, ondan bəridə Zeyni müəllimin, ortada Ağalar babamın, bəri üzde isə babamın qardaşı Muxtar əminin mənziliydi. Uzun-uzunname eyvanın arası o baş-bu baş açıq idi, hər ailə də səhər, günorta və axşam öz səmtində yerdən açılmış süfrə ətrafına yığılırdı. Yemək vaxtı heç kəsin, hətta uşaqların belə səsi-cıncırı çıxmırdı. Yeməkdən sonra balkonun o başından şeir əzbərləyən qardaşların səsi eşidilirdi. Məktəb özfəaliyyət kollektivinin üzvləriydilər, rayon mədəniyyət evindəki tədbirlərdə iştirak edirdilər. «Deklamasiya deyir Həsən və Hüseyn Hüseynov qardaşları» - elanını tamaşaçılar coşquyla qarşılayırdılar.

Qonşuluqda yaşayan Abasquliyev qardaşları da konsertlərin yaraşığıydılar. Onlar öz akrobatik çıxışlarıyla tamaşaçıları heyran qoyurdular.

Bir yol babamgilə gələndə gözüme inanmadım, uzun eyvan arakəsmələrlə bölünmüş, hər ailə öz payına düşən yeri mənqirləmişdi. Nazik arakəsmələr əmioğulları, əmizadələri bir dünya qədər uzaqlaşdırmış, yadlaşdırmışdı elə bil. O uzunluqda eyvan kiçilib ovuc içi boyda olmuşdu. Bir müddət bu darısqallığa alışa bilmirdim.

Yeni məhəllədə yaşadılarım da az deyildi: Zakir, Əhməd, Seyran, Qurban. 1957-ci il sentyabrın 1-ində birinci sinfə də birlikdə getdik. Köhnə jildomdakı dostum Namiqin bizim sinfə düşməyinə çox sevindim. Tamaranın kiçik bacısı Tünzalə və əmisi oğlu Fariz də bizimlə oxuyurdu. Namiqlə bir parta arxasında oturur, tənəffüsdə də bir yerdə olurduq. Namiq dedi ki, Tərcə xalasının oğlu olub, adını Kamal qoyublar. Tərcə xalanın həyat yoldaşı İltifat dayını, qardaşı Mənsur müəllimi, onun həyat yoldaşı Lyuba xalanı və uşaqları Elyanoranı, Oqtayı jildomdan tanıyırdım, ailə yaxınlığımız vardı və bu yaxınlıq sonradan kirvəliklə də möhkəmləndi.

Namiq təzə xəbərləri mənimlə həvəslə bölüşürdü. Jildoma köçmüş yeni qonşulardan, havalı Bəhruzun yenə də su daşımağından, Kirli Gülünün səhərlər «Moloko! Moloko!..» deyib harayladığından danışırıdı. Sarıbaşı evin arxasındakı yolda maşın vurduğunu eşidəndə isə qəhərləndim, gözlərim doldu. O gün dərsin axırınacan kefim açılmadı, bir qırağa çəkilib, ağlayıb yüngülləşmək istəyirdim.

Məktəbdən çıxanda yolun yarısını Namiqlə birlikdə gedirdik. Mərkəzi küçəyə çatanda yollarımız ayrılırdı. Namiq dayanır, gözünü bizdən çəkmir, çaylaqdakı enli necə adladığımızı tələşlə baxırdı. Bəlkə də ona elə gəlirdi ki, biz «Tissa üzərində» filmindəki çayı keçirik. Məmməd bəy kəhrizinin suyu bol olsa da, gur axmırdı, qəsəbənin ayağındakı hamam binasının tuşunda qumluğa hopub quruyurdu.

Bizim arx adlamağımız, doğrudan da, ayrı səhnəydi. Yastı, yaş daşların üstündə sürüşüb yıxılan da olurdu. Suya düşmək elə də böyük dərd deyildi, dərd buydu ki, əyin-başımız, kitab-dəftərimiz islanı, ayaqqabılarımız sıradan çıxırdı. Eyni qayğıni tezdən dərsə gedəndə də yaşayırdıq. Ayağı islanan qayırdı evə. Bu arxın məktəb yolunun üstündə olması ürəyimizdən idi, dərsdən qalmaq istəyəndə ayağımızı qəsdən islatdığımız vaxtlar da olurdu.

Məktəbə getməklə, məktəbdən qayıtmaq başqa-başqa aləm idi. Tezdən yuxudan kal ayılmış uşaqların qırımı özgə olurdu. Hamı susqun və qaraqabaq görünürdü, heç kim ünsiyyət qurmur, yubanmasın deyə, başını sallayıb püfərək yeriyirdi. Dərsə gecikmək böyük qəbahət sayılırdı, müəllimin danlağını ağır cəza bilirdik və bu utancı heç kim yaşamaq istəmirdi.

Məktəbdən qayıtmağın isə həzzi başqaydı: uşaqların şən səsi eşidilirdi; yol boyu zarafatlaşan kim, qaçdı-tutdu oynayan kim. Yanımızdan ötən böyüklər bizi süzüb, mənalı-mənalı gülümsəyirdilər, yeni bir vaxtlar biz də sizin kimi əlimizdə çanta bu yolu gedib gəlmişik.

İşin tərsliyindən, qəsəbədəki yeganə neft dükanı da məktəb yolunun üstündəydi. Müəllimləri deyə bilmərəm, bu, şagirdlərin heç ürəyindən deyildi. Ağ neftin iyi aralıdan burnumuzu gicişdirirdi. Bəlkə də buna alışanlar vardı, amma mənim təbim heç götürmürdü. Bu, dərdin yarısıydı, dərdin böyüyü buydu ki, biz bir məktəbdən çıxıb başqa bir məktəbə düşürdük. Bekarçılıq olanda dükənçi Qurban dayı bizi saxlayır, özü demiş, kəlləmizi yoxlamaqdan ötrü imtahana çəkirdi. Məktəbdəki müəllimlərdən çox, ondan çəkinirdik. Müştəri olmayanda dükanın qabağındakı daşın üstündə oturur, uzun günlüklü kepkasını gözünün üstünə endirib, mürgü vururdu. Onu oyatmayaq de-

yə, səsimizi qısır, ayağımızın ucunda yeri yirdik. Deyim ki, bunu heç də rəhm-dillikdən eləmərdik, sadəcə, Qurban dayının imtahanından yayınmaq istəyirdik. Bu, bəzən alınır, bəzən yox. O, mürgüləyəndə də gözü açıq mürgüləyir, hər şeyi görürdü. Başını qaldırıb, bizi səsləyəndə gizlənməyə yer axtarırdıq. Qaçan yolumuz-yolağamız qalmırdı.

Bir yol Qurban kişi yenə adəti üzrə bizi səslədi:

- Ə bala! Yavuş gəlin, görüm kimin uşaqlarısınız?

Dükənçi bizim hər birimizi, kimin övladları olduğumuzu bilsə də, adətən, imtahana bu sualla başlayırdı və biz məcbur qalıb, özümüzü yenidən tanıtmalı olurduq.

- Mən Zeyni məllimin oğluyam, - Qurban adaşının sualına birinci cavab verdi.

- Hə tanıyıram, dədən frontda olub. Berlinəcən gedib çıxıb, Hitlerin anasını ağlar qoyub.

Bu sözlərdən sonra Qurban gözümüzdə böyüdü. Oğlan özü də burnunu dikəldib qürurlandı, yəni onun atası fronta getməsəydi, Hitlerin anası ağlar qalmazdı.

Əhməd dükənçini qabaqladı.

- Qurban dayı, mənim dədəmin adı Cəbrayıldı, - dilini sürüdü. Qurban dayının sözü haradan, necə gətirəcəyini yaxşı bilirdi.

- Ləzgi Cəbrayılın? - dükənçi soruşdu. - Dədənin nə vecinə? Zərgərdir, əli qızıl-gümüşlə oynuyur.

Əhməd günahkarmış kimi, başını aşağı salıb susdu. Dərsini bilməyəndə sinifdə də eynən belə kirmişcə dayanırdı. Hecər müəllimə onu danlayanda deyirdi, Əhməd, təkcə sənə görə bizim məktəb beynəlmiləl məktəb sayılır, oxu, adımızı rüsvay eləmə.

Hər dəfə Qurban dayıdan qızıl-gümüş söz-söhbətini eşidəndə, doğrusu, təəccüblənirdim. Əhmədin atasının əli qızıl-gümüşlə oynayırdısa, bəs niyə qamışdan hörülüb, sarı torpaqla suvanmış çovustanda yaşayırdılar?

Əhmədin valideynləri əslən Dağıstanın Kubaçi kəndindən idi. Davadan sonra bizim rayona pənəh gətirmiş, məskunlaşmışdılar. Əhmədin özü də, kiçik qardaşı və iki bacısı burada doğulmuşdu. Milliyətçə dargin idilər, amma Dağıstandan gəldiklərinə görə zərgəri Ləzgi Cəbrayıl çağırırdılar. Bu ayama kişini açmasa da, bununla barışmalı olmuşdu, adamların ağzını yummayacaqdı ki... Cəbrayıl dayı oğlunun simasında sənətinin davamçısını görürdü və Əhmədin özü də bu peşəyə maraqlıydı. Bizə sarı samovar dəmirindən «qızıl diş» düzəltmişdi və görəndə elə bilirdi xas-xalis qızıldandı. Əvvəl-əvvəl doğrudan da qızıl tək parıldayırdı, sonra yavaş-yavaş qaralmağa başladı. İki gündən bir Əhməd onları çıxarıb yenidən yaşla çalan pastayla silib parıldadır, ona verdiyimiz iyirmi qəpik əlmuzdunu qaytarmasın deyərək bu əziyyətə qatlaşmalı olurdu. Sarı dəmir dişləri daha çox cibimizdə gəzdirdik, nəinki ağzımızda. Yalnız tənəffüsdə, bir də küçədə-bazarda taxırdıq. Taxma dişimizi göstərməkdən ötrü yerli-yersiz gülümsəyirdik və bu, sinfimizin qızlarının xoşuna gəlirdi, bizi digər oğlanlardan seçirdilər. Elə bil, bizi öz tay-tuşları yerində yox, böyük kişi yerində görürdülər. Məktəbdə bizə «Qızıl diş oğlanlar» deyirdilər.

Bir dəfə dərsdə Seyran taxma dişini çıxarmağı unutmuşdu. Bu sinif rəhbəri Oruc müəllimin gözündən qaçmadı, ama qəribədir ki, o, Seyranı yox, Əhmədi ayağa qaldırdı, necə deyərlər, arqacın ondan keçdiyini bilirdi. Əhmədi tənbeh edib dedi səni Dağıstana qədər qovaram, bir də geri qayıtmazsan. Müəllimin sözləri oğlanı şillə tək tutdu, gözləri doldu, başını aşağı salıb susdu. Sınıf rəhbərinin bu təhər danışığı, ayrı-seçkilik salmağı mənim pisimə

gəldi. Bunu oğlanlı-qızlı hamının üzündəki ifadədən də duymaq olurdu. Sınıf rəhbəri dönüb sərt nəzərləriylə Seyranı, Qurbanı və məni süzdü, işarəylə küncdəki zibil qutusunu göstərdi. Biz kirimişcə yermizdən qalxıb, «qızıl dişlərimizi» cibimizdən çıxarıb qutuya atdıq. Qurban isə əlini cibinə salmadı, böyük tənəffüsdə məktəbin bufetində pirojki yeyəndə özü də bilmədən «qızıl dişini» udmuşdu.

Metal dişlər parıltısını itirib qaralmışdı. Mən buna çox da heyifsilənmirdim, onsuz da Əhməd onları sürtüb parıldatmaqdan cana yığılmışdı və söz vermişdi ki, bizdən aldığı əlmuzdunu qaytaracaq...

- Qurban dayı, mən Dilişin oğluyam! - Seyran da özünü tanıtdı. Atası ayrıldığından anasının himayəsində böyümüşdü və onu anasının adıyla çağırır, Dilişin oğlu Seyran deyirdilər.

- Çayçı Tellinin nəvəsisən? - dükançı soruşdu. - Məşədi Camaləddin qızı Tellinin dəmlədiyi çaydan olmaz. Ona görə də Misirin çayxanasına gedən yoxdu.

Sıra mənə çatmışdı. Ağızımı açmaq istəyirdim ki, Qurban dayı məni qa-baqladı.

- Redaktorun oğlu, dədən qəzetində neftçi Qurbannan niyə yazmır, qələmi korşalar yoxsa? - soruşdu.

Mən nə cavab verəcəyimi bilmədim, imtahanın ən çətin sualı mənə düşmüşdü. Günahkarmış kimi, başımı sallayıb durdum. Fikrimdə olan buydu ki, dükançının gileyini axşam atama çatdırar, deyərdəm Qurban dayının şəklini qəzetə vursun.

Qurban dayı öz işiylə dənizin dərinliklərindən qara qızıl çıxaran neftçi peşəsi arasında bir bağlılıq görürdü. Biz də o cür düşünür, elə bilirdik hərdən radioda səslənən «Neftçi Qurban» mahnısını bu çöpursifət kişinin şəninə qoşublar.

Tanişlıqdan sonra Qurban dayı keçdi əsas mətləbə.

- Həə, deyin görüm bu gün nə öyrənmisiniz? - maraqlandı.

- Qurban dayı, bugünkü dərşimiz «T» hərfiydi, - mən dilləndim...

- Lap yaxşı! - əlinin dalıylə kepkasını geri elədi. - «T» hərfiyən başlayan sözləri de görüm.

Eyni sualı sinifdə Həcər müəllimə də mənə vermişdi. Əlüstü sadalamışdım: tar, tütək, turp, top, tank, tufəng... İndi, elə bil, başım işləmirdi, beynimdəkilər silinib getmişdi. Ha illah elədimsə, yadıma sala bilmədim. Yaman pərt olmuşdum. Həyəcandan gözlərim dolmuşdu.

- Gündəliyini bəri ver! - Qurban dayı amiranə tərzdə dedi.

Mən könülsüz-könülsüz çantamı açıb, gündəliyimi çıxardım. Qurban kişi ilan-qurbağa xəttiylə nəsə yazıb, altından da qol çəkdi. Valideynlərim onun xəttini tanıyırdılar, bir dəfə də mənə qeyri-kafi yazmışdı. Qurban kişi özünü hansı fənnin müəllimi sayırdı, bunu nə özü, nə də biz bilirdik.

Mənim gündəliyimə bənzər bir şagird dəftəri də dükanın girəcəyində, divardan asılmışdı. Nisyə dəftəriydi. Pulu olmayanlar adlarını dəftərə yazır, ayın başında donluq alanda gətirib borclarını ödəyirdilər. Dövlətin belə qayda-qanunu yox idi, Qurban dayı bu dəftəri kasıb-kusuba əl tutmaqdan ötrü açmışdı. Bu dəftərdə kimlərin adı yox idi: Dostməmməd kişi, toxumsatan Məmmərzə, küçəsüpürən Xasa arvad, Kirli Gülü... Bu adamlar abırlarına qısılib gəlir, adlarını dəftərə yazır, əllərində neft qabı ağır addımlarla çaylaqla üzəşəği sallanırdılar, elə bil çiyinlərində bir dağ daşıyırdılar.

Payız tətildən yenice qayıtmışdıq. Dərsdən çıxanda məktəb yolunun üstündəki dükan yenə açıq idi, amma qapının ağızındakı daşın üstündə Qurban dayı yox, Çapıq Xudam oturmuşdu. Onu tanımayan yox idi, şüşə qabların

qəbulu məntəqəsində işləyirdi, Bu tösmərək, qanısoyuq adamı burda görmək bizi təəccübləndirdi.

Yaxınlaşıb qapıdan içəri boylandıq, Xudamın acıqlı səsinə geri çəkildik.

Seyran dedi:

- Qurban dayını axtarıq.

- Qurban dayınızı daha buralarda axtarmayın, - Xudam irişdi. - Tutublar onu. Dövlətin malını ona-buna nisyə paylayırmış. Soruşan gərək, a zalım balası, bu neft dədəninin mali dəyil ha, necə gəldi dağıdasan... Neftə boşuna qara qızıl demillər ey!

Bu xəbərdən sarsıldıq, təlaşla bir-birimizə baxdıq. Eşitdiyimizə inanmağımız gəlmirdi.

Mən qəhərli səslə dilləndim:

- Yox! Qurban dayını tutmazlar! O, yaxşı adamdı!

Xudam yenə iyrenc-iyrenc irişdi. Üzünün çapığı dartılıb uzandı.

- Bala, yaxşılari tutmasalar, bu dünyada pislərə yer tapılmaz...- dedi.

O gün evə kefsiz, özümüzün də anlamadığımız, başa düşmədiyimiz özge hisslərlə qayıtdıq...

1957-ci il yalnız bununla yox, həm də başqa bir hadisəylə yadımda qaldı. O il çox güclü sel gəldi. Qijiltısı aləmi başına götürmüşdü. Sel çaylağın qıraqlarını yuyub, qəsəbənin mərkəzini basmış, barama tədarükü idarəsinə ziyan vurmuşdu. Səldən sonra küçələrdə barama qozaları ağarırdı. Uşaqılı-böyük-lü adamlar o gün səhərdən axşamacan ipək qozalarını toplamaqla məşğul oldular. Selin qurbanı olmuş iki nəfərin meyiti isə ertəsi gün Araz boyundakı qamışlıqdan tapıldı. O hadisədən sonra qəsəbənin mərkəzindəki barama tədarükü idarəsinə Araz boyundakı stansiyaya köçürdülər, yerində isə univermaq binası tikdilər. Ən əsası isə buydu ki, çaylağın sol sahili boyunca səddin çəkilişinə başladılar. Öz texnikaları, inşaat materiallarıyla şəhərdən gəlmiş istehkamçılar yoruldum demədən çalışırdılar. Qəsəbə sakinləri onlara qayğı göstərir, yeri düşdükcə, öz minnətdarlıqlarını nəyləsə ifadə etməyə çalışır, yaxındakı evlərdən termoslarda çay, vedrə-vedrə mör-meyvə gətirirdilər. İnşaatçılar ikinövbəli işləyirdilər. Təbiətin işini nə bilmək olardı? Bəlkə, daha güclü, dəli bir sel gələcək, daha ağır fəsadlara səbəb olacaqdı. Biz uşaqlarda bir arxayınçılıq vardı, yeni çəkilən beton sədd məktəbimizi də səldən-sudan qoruyacaqdı.

* * *

1959 -cu il sentyabrın 1-də qəsəbənin yuxarisında, məktəblə üzbəüzde yeni tikdirdiyimiz evə köçdük. O gün mən üçüncü, qardaşım isə birinci sinfə getdi. Məktəb o qədər yaxın idi ki, zəng vurulanda bizim evdə eşidilirdi. Qəsəbədəki bu yeganə orta məktəb rus yazıçısı Maksim Qorkinin adını daşıyırdı. Elə bilirdik Qorki bizim qəsəbədə olub, ona görə məktəbimizə onun adını veriblər. Müəllimdən öyrəndim ki, o yazıçının yolu Bakıya düşsə də, bizim tərəflərə gəlməyib, qəsəbəmizin heç adını belə eşitməyib.

Məktəbin binası ikimərtəbəli, geniş həyəti bağlı-bağatlıydı. Yazın çağlayan çağı ağacların budaqları bar-bəhərin ağırlığından əyilir, az qalırdı yerə dəysin. Bizə gəndən baxmaq qalırdı, kimin ağızı nəydi ağaclara yaxın düşsün. Bağın qarovulçusu Niftalı kişi hətta yerə düşmüş meyvələrə toxunmağa belə icazə vermirdi. Qadağa yalnız şagirdlərə yox, müəllimlərə də aid idi. Bu varlı-barlı məkanda ürəkli, şəstlə dolaşan yalnız direktor İsmət müəllim idi. Gecələr də ayağını o yanlardan üzürdü, guya onun ikinci işi

gecə qarovulçuluğuydu. İsmət müəllimin evi məktəbin otuz-qırx addımlığında, bazarla internatın arasındaydı. Amma onu bir dəfə də olsun dükan-bazarda görün olmamışdı, sanki heç nəyə ehtiyacları yox idi.

İnternat deyilən yataqxanada vur-tut iyirmi-iyirmi beş nəfər yuxarı sinif şagirdi qalırdı. Yaxın kəndlərdən oxumağa gələnlər idi. Yataqxananın məktəbə yaxın olmağı burada qalanlara yaxşı əl verirdi. Dərstdən çıxan kimi özlərini yataqxanaya çatdırır, aşpaz Qəmər arvadın bişirdiyi dadsız yeməyin «dadını» çıxarırdılar. Bu dad aylarla, hətta illərlə dəyişmirdi.

Yataqxananın ətrafı bizim oyun-əyləncə yerimiz idi. Qəmər xalanın bişirdiyi yeməyin iyi-qoxusu gələndə qalxıb açıq pəncərədən gizləncə içəri baxır və həmişə də eyni mənzərənin şahidi olurduq. Aşpaz üstündə «kombijir» yazılmış dəmir qutunu bıçaqla açıb, iri qazana boşaldır, sonra üç-dörd kilo soğan doğrayıb atırdı. Bir balon tomat pastası əlavə edəndə isə ağzımız sulanırdı, yəqin bu halı içəridəkilər - yataqxanada qalanlar da yaşayırdı. Qəmər xala əlində dolu vedrə açıq qapıdan onları haylayıb soruşurdu, uşaqlar, bu gün pervi olacaq, ya vtoroy? Uşaqlar «pervi» deyib cavab verəndə aşpaz bir vedrə suyu əndərirdi qazana, makaron, beş-altı da kartof atırdı. Uşaqlar hər gün eyni yeməyi yeməkdən bezsələr də, özgə əlacları yox idi. Elə bil qorxurdular ki, səslərini çıxarsalar, dövlətin ayırdığı bu paya da tamarzı qalarlar.

Bir dəfə məktəbə yoxlama gəldi. Yoxlamaya gələnələrə təqdim edilən kağızda yataqxanada qalanlara verilən gündəlik yeməklərin siyahısında nələr yox idi? Kərə yağı, süd, ət, toyuq ət, yumurta, pendir, ağ çörək... Yataqxanadakılar bu ərzaqların üzünü də görməmişdilər. Amma biz görmüşdük, o ərzaqların anbara, anbardan da harasa daşındığının şahidi olmuşduq.

Məktəb binasının qarşısında Stalinin iri heykəli ucalırdı. Yuxarı sinif şagirdləri bir vaxtlar bu abidəyə çiçək qoyduqlarını yaxşı xatırlayırdılar. Amma indi nə çiçək qoyan vardı, nə də o tərəfə baxan. Əksinə, məktəbin köhnə «ZİS-130» yük maşınıni elə saxlayırdılar ki, abidə çox da gözə dəyməsin. Maşın saz olmasa da, hərdən başına-gözünə döyüb işə salırdılar. Xırda-para işlərə yararlıydı. Günün birində bu köhnə, taraqqa maşın elə bir işə də yaradı ki, heç kəsin, hətta onun konstrukturunun da ağına gəlməzdi.

O gün məktəbin həyətidə başqa ab-hava vardı, uşaqlı-böyükü xeyli adam yığılmışdı. Stalinin heykəlinin başına kəndir atıb, ucunu da bağlamışdılar «ZİS-130»-un - yük maşınıni dalına. O vaxt bilmirdik ki, «ZİS» rus dilində «Zavod İmeni Stalina» anlamındaymış. Stalinin hökmranlığına son qoyulsa da, heykəlləri hələ də qalır, insanlarda xof-qorxu oyadırdı, guya bu tökmə heykəllər günün birində canlanacaq və o məşəqqətli günlər geri dönəcək, millətlərin həyatından yenə də soyuq Sibir küləyi əsəcəkdə. Adamların canındakı xofu çıxarmaqdan ötrü ölkədə Stalinin heykəlləri də yıxılmalı, adı tarixdən silinməliydi. Kremlin göstərişi belə idi.

Mitinqə qəsəbə sakinlərindən də gələn çox idi. O adamlar da bir vaxtlar bu məktəbdə oxumuş, Stalinin abidəsinə çiçək dəstələri qoymuşdular. Rayon rəhbərliyinin nümayəndələri də təşrif buyurmuşdular.

Mitinqə məktəbin direktoru İsmət müəllim açıb, sözü rayon partiya komitəsinin nümayəndəsinə verdi. Ucaboy, eynəkli kişiydi. Stalinin qarısına dişinin dibindən çıxanı dedi. Danışmaqda pərgar adama oxşayırdı. Onun odlu-alovlu nitqini tez-tez alqış səsləri kəsirdi. O isə bu alqışlardan daha da həvəslənir, cuşa gəlirdi, qınayan olmasaydı, heç kəsə aman verməz, hamının adından danışar, hamının adından söyüb-söylənərdi.

Bir gözüm Bahadır müəllimdəydi, o, üzünü çıxışçıya yox, başqa səmtə tutmuş, sanki naşı artistin naşı oyununa baxmaqdan bezib zinhara gəlmişdi.

Yaxında dayanmış orta yaşlı bir kişi heykəli süzüb, mənəli-mənəli başını buladı, astadan dedi:

- Atalar yaxşı deyib, hər gəlhagəlin bir gethagedi də var. Vaxt vardı... - sözünün gerisini gətirmədi.

Yan-yörədəkilər dönüb kişiye baxdılar, onunla həmrəy olduqları üzlərindəki ifadədən bilinirdi.

Raykomun nümayəndəsindən sonra direktor özü, müəllimlər və bir neçə yuxarı sinif şagirdi danışdı. Onlar da raykomdan gələnin dediklərini dedilər, dişlərinin dibindən çıxarı söylədilər. Daha doğrusu, Stalinin söydülər, itdən alıb, itə verdilər. Sakinlərdən də danışan oldu. Millət təpərə gəlmişdi. Hamının ağızından od tökülürdü. Hamı kişiləşmiş, hünərli, ürəkli olmuşdu, nə gəldi çitəyirdilər xalqın keçmiş atasının tunc qabırğasına. Hər çıxışdan sonra gurultulu alqış səsləri yayılırdı. Amma bütün bunlar Stalinin üzündəki zəhmi zərrə qədər də dəyişdirmirdi, sərt baxışları yenə də uzaqlara dikilmişdi.

Gözüm izdihamdan aralıda sakitcə dayanmış dəli Əbəni aldı. Uşaqlar da görmüşdülər, bir-birlərini dümsükləyib, him-cimlə başıçalmalı dəlini göstəriridilər. Əlli-altmış yaşlarındakı bu adam gecələr kabus kimi küçələri səssiz-ünsüz dolaşırdı. Böyüklər dəcəl uşaqları bu başdanhavalıyla hədələyirdilər. Neçə uşaq qaranlıqda onunla rastlaşanda qorxudan sarılıq azarı tapmışdı, birinin isə az qalmışdı dili batsın. Qəsəbədə belə dəlinin varlığı yalnız bir adama əl verirdi - cindar Növrəstəyə. Qorxmuş uşaqları onun yanına aparırdılar ki, xofu onların canından çıxarsın. Qadağalara baxmayaraq, hələ də mövhumata, cadu-pitiyə inananlar vardı.

Əbə lal idi, danışmırdı, amma cini tutanda çığırır bağırır, tükürpədən səslər çıxarırdı. O, adətən hüsr yerlərinə gələr, boynunu büküb kirmişcə durar, göz-ləyərdi ki, ona bir qarın yemək versinlər. Nədənsə toy-düyyün məclisləri olan qapıya getmirdi, bəlkə də qulağı şənlik, çalğı-valğı götürmürdü, ona görə. Dəli Əbə, əlbət, məktəbin qarşısındakı bu yığıncağı da yas məclisi bilib gəlmişdi, ehsan payı gözləyirdi. Amma nə qazan asılmışdı, nə də samovar qaynayırdı.

Comalığın içindən əlində bel tutmuş bir kişi irəli çıxdı. Remkontoranın fəhləsi Motor Məmiş idi. Motor ayamasını ona boşuna yaraşdırmamışdılar, səhərdən axşamacan, dincini almadan motor tək çalışırdı.

Hamının gözü əliqəbarlı bu adama dikilmişdi, onun nə deyib, nə danışacağını gözləyirdilər. Amma Motor Məmiş dilinə yox, qoluna güc verdi, əlindəki çalov beli var-gücüylə heykəlin tunc baldırına necə çırpdısa, qığılcım qopdu. Mənə elə gəldi Stalin dəhşətli ağırdan sızlayacaq, bükülüb ikiqat olacaq, durduğu yerdən düşüb camaatın qarşısında diz çökəcək, yalvarıb-yaxaracaq ki, onun günahından keçsinlər. Amma yox, heykəlin cıncırı da çıxmadı, zəhmli qart üzünün bir əzası belə tərənəmədi. Motor Məmiş bundan ürəklənib, daha da təpərə gəldi. Bağırdı: «Bu da Sibirdə sümükləri çürüyən dədəm Gülməmmədin hayfı», - deyib, belin çanağıyla heykələ bir zərbə də ilişirdi. Gurultulu alqış qopdu. Comalığın arasından kimsə qışqırdı:

- Əə Motor! Birini də vur, Dünyamalı dayımın hayfı çıxsın!

Motor Məmiş ovcuna tüpürüb, belin sapını döyənəkli barmaqlarıyla bərk-bərk sıxdı, Stalinin qıçına bir zərbə də endirdi. Toyda çalğıçıya sifariş verirmiş kimi, hərə bir yandan səslənir, kimi dədəsinin, kimi əmisinin, kimi qardaşının hayfını almaq istəyirdi. Məmiş də sifarişləri canla-başla yerinə yetirir, yoruldu demirdi.

Gözümü Əşrəf müəllimdən çəkmirdim, elə bilirdim atası qaçaq Ağayarın hayfını çıxmaqdan ötrü o da nəşə eləyəcək, bir bel də o götürüb acıq çıxacaq. Amma müəllim durduğu yerdə qalmışdı, kirmişcə baxırdı, fikri uzaqlardaydı.

Motor Məmiş usanmaq bilmir və getdikcə daha da coşurdu. Onun hər zərbəsi gurultulu alqışlarla qarşılanırdı.

Alqış içindən tükürpədən bağirtı qopdu. Əvvəl elə bildim bağiran Stalindi, ağrıdan-acıdan dilə gəlib. Amma yox, Əbənin bağirtısıydı. Dəlinin dəliliyi tutmuşdu. Yerdən yastı bir çarpanaq götürüb comalığa sarı vızıldatdı. Uşaqılı-böyükli hamı pərən-pərən düşdü. Əbə məktəbdəki yığıncağı yas məclisi sanıb gəlmişdi və onun umusu bir qab ehsan payı idi. Əl-qolunu oynada-oynada, çığıra-bağıra çaylaqla üzüaşağı sallandı. Dəlinin bağirtısına sallaqxananın qabağında sülənən itlər boğuq hafiltıyla cavab verdilər.

Yığıncağın çıxardığı hökmü İsmət müəllim dilə gətirdi. Dedi ki, balalarımıza bilik verən təhsil ocağının qarşısında belə bir heykəlin qalması millətə göz dağıdı, yıxılmalıdı.

Dəli Əbənin qayıdacağından qorxurmuş kimi, hökmü tələm-tələsik yerinə yetirmək istədilər. Məktəb direktorunun işarəsiylə şofer Xasay keçdi sükanın arxasına. Gözlər ona dikilmişdi. Amma sürücü nə illah elədisə də, motor işə düşmədi, elə bil tilsimləmişdilər. Şofer yoldaşları Xasayın köməyinə çatmaq istədilər, biri məsləhət verdi, digəri motoru qurdaladı.

Motor işə düşəndə hamı rahat nəfəs aldı. Xasay ovcuna tüpürüb, bərk-bərk sükandan yapışdı. Nə fikirləşdisə, başını pəncərədən uzadıb, tərəddüdlə heykələ baxdı, elə bil günah iş tutub-tutmadığına əmin olmaq istəyirdi. Stalinin zəhmli baxışı onu əzirdi. Sürücü gözlərini yumub, ayağını qaza basdı. Maşın dartındısa da, amma ondan bir kar aşmadı, heykəl dirənmişdi, yıxılmaq istəmirdi. Xasay maşını bu dəfə yerindən hücmə tərpətdi. Soyuq xırçılı eşidildi, heykəlin iri, ağır başı qopub yerə düşdü, top təkı diğirləndi bağçanın ayağına sarı. Bayaqdan heysiz işləyən motor boğulub susdu, sanki çərxi-fələyin lənətinə gəlmişdi. Elə bil mistik bir qüvvə köhnə maşının olan-qalan hünərini də almışdı. Motor sözə baxmadı, işə düşmədi. Adamlar əllərini üzdülər, dedilər Araz boyundakı stansiyadan buldozer gətirməsələr, xeyri yoxdu, işin öhdəsindən gəlsə, o gələcək.

Miting dağıldı, başsız heykəl yan-yörədən keçənləri daha çox qorxudur, üşəndirirdi. Adamlar elə bilirdilər ki, Stalin başsız-qafasız da hər şeyi görür, hər şeyi eşidir və o dirilib, kəsilən yerdən əjdaha kimi yeddi baş çıxaracaq. Yeddi başın yeddi ağızından da od püskürəcək, yenə aləmi alova-atəşə yaxacaq.

Ayın aydınlığında başsız heykəl bizim evdən bir kabus kimi görünürdü. O səmtə baxmaqdan xoflanırdım, özüm də bilmirdim niyə?

Çəpərin aşığından hənirti gəldi. Səsi məndən əvvəl Culbars eşitmişdi, qulaqlarını şəkleyib zingildədi, darvazaya sarı qaçdı. Köpəyin dalınca gətdim, darvazanı açıb boylandım. Qonşumuz Məhəd dayı ağızı kəndirlə bağlanmış ağır çuvalı üzüyuxarı dartırdı. Nəfəsi qaralmışdı. Məni görüb, köməyə çağırırdı. Cəld özümü yetirib kəndirdən yapışdım. Çuvalın içindəki nə idisə, zindan ağırlığındaydı. Culbars quyruğunu bulaya-bulaya yanıımızca gəlir, yol göstərmək istəyirmiş kimi, gahdan tərərlə irəli qaçır, gahdan da qayıdır, it marağıyla çuvalı iyləyir, içindəkinin nə olduğunu bilmək istəyirdi. Çuvaldakı mənim də marağımı çəkirdi, amma özümü o yerə qoymur, susurdum.

Çuvalı həyətin qırağınacan sürüdü. Məhəd dayı çovustana girdi və çox keçmədi əlində iki bel qayıdıb, birini mənə verdi. Qoşalaşıb çala qazdıq. İşləməkdən məni tər basmışdı, amma hələ də səbrimi basıb, heç nə soruşmurdu. Gözləyirdim ki, qonşum özü söz açar. Onsuz da qaradınmız adam olan Məhəd dayı isə ağızına su alıb susurdu.

O, belin uzun sapıyla çalanın dərinliyini ölçüb, aləti bir tərəfə atdı. Çuvalın ağızını açanda iri bir baş diyirlənib, quyunun qırağındakı torpaq qalağının yanında dayandı. Gördüyümdən dəhşətə gəldim - Stalinin başı idi. Ay işığında

onun tunc üzü əvvəlki kimi yenə də sərt və zəhmliydi, elə bil, indicə canlanacaq, hirsini-hikkəsini üstümüzə tökəcək, acığını bizdən çıxacaqdı. Donuxub qalmışdım. Gicgahımın guppultusu qulağıma vururdu.

Culbars gəlib cansız tunc başı qoxlamaq istədi, amma onun üzündəki zəhmdən xoflanıb duruxdu, çəkilib bir qıraqda şöngüdü. Gözünü başdan çəkmirdi, elə bil qorxurdu ki, indicə diriləcək. Bərayi-ehtiyat bir ağız kəsik başa hürdüsə də, daha dalını gətirmədi, deyəsən, it ağılıyla qandı ki, axşamın qaranlığında burada pünhan bir iş tutulur və bu sirr üçümüzün arasında qalmalı, qırağa çıxmamalıdır.

Məhəd dayı dönüb iti şəkli-şəkli süzdü, açıqca görünürdü ki, köpəyin şahidliyi qonşumu açmır. Belə baxanda, onun gümanı yersiz deyildi, it xisləti ayrıdı. Bu heyvan cinsi insana vəfasını nəyisə ört-bastır etməkdə yox, əksinə, gizlədilmiş iyləyib tapmaqda görür. Axtaran olsa, kim deyə bilər ki, Culbars itliyini bildirib, başın yerini göstərməyəcək?

Qazdığımız çuxur az qala qəbir dərinliyinə çatmışdı. Qəbir sözü qədər qorxduğum ikinci bir kəlmə bilmirdim və mən bu ifadəni heç vaxt dilimə gətirmirdim. Tərs kimi, sinfimizdəki Pərinin də atası qəbirqazan idi. Təkcə mən yox, hamı o qızdan gen gəzir, heç kim onunla bir parta arxasında oturmaq istəmirdi. Elə bilirdik onun atası qəbir qazmasa, qəsəbədə ölən olmaz.

Bir dəfə valideynlər iclasına Pərinin atası Nəcəf də gəldi, arıq, bəstəboy, keçəl kişiydi. Əlindəki külüngü, gödək saplı beli qapının ağzında divara söykədi. Alətlər eyzən torpaq içindəydi, elə kişinin özünün də üst-başından torpaq iyi gəlirdi. Keçib ön sırada oturdu və sinif rəhbəri Oruc müəllimdən xahiş elədi ki, mümkünsə, onu tez yola salsın, əlində işi var. Sinfə ani bir sükut çökdü, uşaqlar da, valideynlər də gizlicə baxışdılar, yəni yenə ölən var. Gözüm Pərinə gəzdi, o, arxa cərgədə, bir güncdə büzüşüb oturmuşdu, başını qaldırmırdı. Elə bil ürəyimin teli qopdu, ilk dəfə ona yazığım gəldi...

Stalinin başını ehtiyatla çuxura endirib, üstünü torpaqladıq. Məhəd dayının Stalinin başını nə illətlə gizlətdiyini bilmədim, özü demədi, heç mən də soruşmadım. Üzünü göyə tutub, piçiltiylə dua oxudu, nəşə günah iş tutubmuş kimi, Tanrıdan dilək dilədi.

O gecə yata bilmədim, elə bil yerimə qor dolmuşdu. Huş aparar-aparmaz, məni qaramat basır, diksinib ayılırdım. Gözümün qabağına gəlirdi ki, Stalinin başsız heykəli canlanır, postamentin üstündən enib, zil qaraqılıqda qəsəbənin küçələrini dolaşır, oba-oba, ev-ev düşüb ağır, tunc yumruğuyla darvazaları, qapıları döyür, başını axtarır. Onun yumruğunun səsi pas atmış kilsə zəngi tək səslənir, gecənin gec vədəsi qəsəbəyə xof-xətər, əndişə yayır. Kimsə divara sığına-sığına, xəlvətcə Kabusun dalınca düşüb, onu qarabaqara izləyir. Nəşə girəvə gəzir elə bil. Kabus gedir, o gedir, parkın tinində arxadan yetib, əlindəki bıçağı var gücüylə Kabusun kürəyinə vurur. Amma zərbə Kabusun halına belə təfavüt eləmir. Bıçağın tiyəsi onun tunc belində sınıb, yerə düşür. O oğlanı tanıyıram, bizim məktəbdə, onuncu sinifdə oxuyan Bəhramdır. Atasını bircə kəlmənin üstündə xalq düşməni çıxarıb güllələyəndə Bəhramın beş yaşı olub. Oğlan uzaqlaşan Kabusun dalınca baxır, səkinin qırağında oturub, başını əlləri arasına alır, hıçqırır ağlayır.

Stalin bir-bir qapıları, darvazaları döyür. Onun yumruğunun səsi qəsəbə itlərinin qulağını cırmaqlayır, beyinlərini didir. Özlərindən çıxan köpəklər ağız-ağıza verib hürüşürlər. İt xılı Kabusun dalınca düşür, qapağan köpəklər cumuxur, onun uzunboğaz çəkməli tunc baldırına ağız atırlar. Ağızlarını dolduran isti qanın tamından daha da qudurur, amma qanmırlar ki, bu qan Kabusun baldırından yox, özlərinin qırılmış dişlərinin yerindən fısqırır. Başsız Kabus nə onun tunc baldırında ovulan dişlərin ətürpədən xırçılığını, nə də it-

lərin acıqlı hafiltısını eşidir. Qabağına çıxan qapı-darvazaları döyməkdən yorulmur, ancaq ona qapı açan olmur. Əşrəf müəllim isə nə qapı-pəncərəni bağlayıb, nə də evin işığını qaraldıb, açıq darvazanın qabağında dim-dik dayanıb. Kabus müəllimin üstünə gedir, o isə durduğu yerdən tərpənmir, birçə addım da geriləmir. Kabuslar qaranlıqda hünərli olurlar və başsız heykəl də işıqdan yayınmaq istəyib, yolunu dəyişir, özünü vurur zülmətin bağına. Hər yanı dolaşır. İnsanlar səslərini içlərinə qısıb havanın işıqlanmasını gözləyirlər ki, səhərin açılmasıyla, əlbət, Kabus qeybə çəkilər...

Dan üzü yuxu məni apardı, o fikirlə, o arxayınlıqla ki, Stalin heç vaxt öz başını tapmayacaq və başsız o hökmsüzdü, gücsüz-qüdrətsizdi, heç kimdi.

Səhər məktəbə hamıdan tez gəldim. Qərribə bir sakitlik bürümüşdü həyəti, eşidilən yalnız qaratomyuqların şirin-şirin ötməsiydi. Stalinin başsız abidəsinə kimsə bir dəstə tər çiçək qoymuşdu. Darvazadan sürüşüb çıxan qaraltını gözüm aldı, qıçını çəkməyindən pinəçi Balaxana oxşatdım.

İkinci dərs başlayanda həyətdən buldozer səsi eşidildi. Pəncərədən həyə-tə boylandım, dünənki kimi qələbəlik yox idi, üç-dörd adam ora-bura vurnu-xurdu. Daha nə dərslərə ara verildi, nə də mitinq keçirildi. Deyiləsi nə vardı, dünən demiş, söyüləsi nə vardı, söymüşdülər. Dəli Əbə də gözə dəymirdi.

Başsız heykəli yıxdılar, traktorun dalına qoşub, sürüyüb apardılar. Stalinin kəlləsini isə itirib-axtaran olmadı, guya heykəl yaranışdan başsız idi.

* * *

Axşam nə film göstəriləcəyi xəbərini sinifə Namiq gətirirdi. Səhərlər dərsə gələndə yolu mərkəzi küçədəki çinarın dibindən düşürdü. Bir qayda olaraq, kino afişasını o ağacın yoğun gövdəsindən asırdılar. Namiq afişada yazılanları olduğu kimi bizə çatdırırdı. Bu dəfə dedi: «Onun böyük ürəyi»ni göstərəcəklər. Filmin adı marağımızı çəkdi və biz axşamı gözləmə-dən görmədiyimiz kinonu təhlil eləməyə başladıq. Hərə ağılına gələni uydu-rurdu, odur ki bir qənaətə gələ bilmirdik. Mübahisə elə qızıxdı ki, böyük tə-nəffüsün nə vaxt bitdiyini belə hiss eləmədik. Cingiltili zəng səsi şagirdləri dərsə çağırırdı.

Zoologiya dərsi maraqlı olsa da, oğlanların fikri hələ də axşam göstəril-çək filmdəydi. Dalğınlığımız Sona müəllimənin də diqqətindən yayınmamışdı. Hərdən əlindəki karandaşı stola vurub, bizi diqqətli olmağa çağırırdı. Zoologiya fənnini uşaqların əksəriyyəti sevirdi. Dərsdə keçdiyimiz heyvanla-rın, həşəratların çoxunu həyatda görmüşdük, ona görə də şüşə qutu içində saxlanılan qurudulmuş ilan-qurbağalar, əqrəblər, qırxayaqlar, bövlər bizdən ötrü elə bir maraq kəsb eləməirdi.

Bir dəfə zəhərli həşəratlardan bəhs edən dərsdə Seyran kibrit qutusun-dakı əqrəbi çıxarıb, partanın üstünə buraxdı. Sona müəllimənin gözləri ala-calandı, canını titrətmə tutdu, dizlərinin taqəti kəsildi, keçib stulda oturdu. Üzünün qanı qaçmış, bənizi ağappaq ağarmışdı. Zəng vurub, təcili yardım maşını çağırdılar. Dərman-davadan sonra müəllimə özünə gəldi.

Pionerə yaraşmayan hərəkətinə görə direktor Seyranı möhkəmçə danladı. Bu azmış kimi, üstəlik anasını da məktəbə çağırırdı, yəni hörmətli valideyn, görün sizin oğlunuz necə yaramaz işlərlə məşğuldur!.. Əslində, Seyran bunu yaramazlıq sanmırdı. Müəlliməni qorxutmaq niyyətində də olmamışdı, əksinə, elə bilməmişdi ki, sinfə əyani vəsait kimi diri həşərat gətirdiyinə görə «sağ ol» qazanacaq. Seyranın anası da söz altıda qalan deyildi, oğlunu müdafiə eləməsə də, sözünü qıpqırmızıca dedi. Dedi ki, zoologiya müəllimi həşəratdan qorxursa, o fənni necə keçir, şagirdlərə necə

öyrədir. Direktor valideynin iradını haqlı bildiyindənmi, yoxsa nədənsə çox da bərkini tutmadı, dərinə getmədi.

«Onun böyük ürəyi» - filmin adı həqiqətən müəmmaydı. «Kimin böyük ürəyi?» - sualı yandakı partada oturan Zakirə heç rahatlıq vermirdi. Dərsin bitməsinə gözləməyib, müəllim görməsin deyə, xəlvətcə mənə kağız uzatdı. Kağızda ağılına gələnə yazmışdı, yazmışdı ki, filmdə nədən söhbət getdiyini təxmin eləyir. Sevgi məsələsidi: bir oğlan bir qıza vurulur, o qızı başqası da sevir... Zakirin yazdıqları daha çox hind filmlərinə yaraşan idi. Bəlkə də dostum haqlıydı, amma mən ona qəti bir cavab vermədim, gəndən-gənə işarəylə bildirdim ki, düzünü axşam filmə baxanda bilərik.

* * *

Yay kinoteatrı qəsəbə parkında yerləşirdi. Yazda havalar qızandan ta payızın ortalarınadək filmlər burada nümayiş etdirilirdi. Yaxındakı kəhrizin bir qolu kinoteatrın içindəki hündür çinarın dibindən keçirdi. Əslində, bu ağacı kinoteatrın içində əkməmişdilər, kinoteatrı elə tikmişdilər ki, çinar onun ortasına düşsün. Ağacın yaşını bilən yox idi, bilinən buydu ki, çinar pöhrə tutanda bəşəriyyət kino adlı bir sənət kəşf eləməmişdi.

Yay kinoteatrında kinoya baxmağın özü bir kinoydu, iki göz istəyirdi, baxsın. Çinar yarpaqlarının pıçılısı, arxdan axan suyun həzin şırıltısı, qaranlıq səmada sayrışan ulduzların şöləsi, ayın aydınlığı ekranda gördüklərimizə bir canlılıq gətirirdi və mənə elə gəlirdi bəyaz ekran həyata açılan pəncərədi və bu pəncərədən boylanıb, dünyaya baxıram.

Kinomexanik köşkünün taxtapuşundakı reproduktordan yayılan musiqi sədası qəsəbə sakinlərini kinoya çağırırdı. Öz filmimiz olduğundan gələn çox idi. Belə qələbəlik bir də hind filmləri göstəriləndə olurdu.

Adamlar «kassa» yazılmış, nəfəsləyi xatırladan pəncərədən bilet alır, girişə sarı yönəlirdilər. Göy rəngli bilet onlara tamaşaçı haqqı verirdi və elələri özlərini inamlı hiss eləyir, təkəbbürlü görünürdülər. Belə baxanda, bilet baha deyildi, amma biz uşaqlardan ötrü ucuz da sayılmazdı. Dostlarım arasında kino azarlıları çox idi. Mən özüm isə hamıdan betər idim, hətta beynimə girmişdi ki, böyüyəndə kinorejissor olacağam. «Kvars» kinokameram da vardı. «Azbuqa kinolyubitelya» (red. «Kinohəvəskarların əlifba kitabı») kitabı əlimdən düşmür, oxumaqdan doymurdum. Filmlərin necə çəkildiyini, çəkiliş texnikasının sirlərini öyrəndikcə bu sənətə həvəsim daha da artırdı. Oxuyub öyrəndiklərimi uşaqlara danışanda, onlar ağızlarını açıb maraqla qulaq asır, mənim fikirlərimlə bərişir, sözümlün qabağına söz çıxarmırdılar. Üzə vurmasam da, açığı, ürəyimdə bununla qürurlanırdım... Rejissor olanda nələr çəkəcəyimi, nədən çəkəcəyimi bəribaşdan düşünmüşdüm. İlk filmimdə qəsəbəmizdən, onun mehriban, zəhmətkeş insanlarından söhbət açacaqdım. Deyəcəkdim ki, baxın, bu, kassir Abbas kişidi, kino vurğunudu, bu el ağsaqqalları Zəkəriyyə dayıdı, Hüsüdür, bu qamətli, sarışın oğlan taksi sürücüsü Qarsalandı, bu isə Cığal Əlidi, yaxşı voleybol, nərd, şahmat oynayır. Qoy, bu sadə, işıqlı insanları hamı tanısın...

Kinomexanik köşkünün çardağından asılmış reproduktordan əvvəl xışıltı səsi, dalınca da elan eşidildi: «Tamaşaçıların nəzərinə! Xahiş edirik biletlərinizi alıb içeri keçəsiniz. Üçüncü zəngdən sonra içeri adam buraxılmayacaq!». Qulağımız bu sözlərə alışmışdı, hər dəfə eşidirdik, amma deyilənə əməl edildiyini, yeni üçüncü zəngdən sonra tamaşaçıların zala buraxılmadığını indiyəcən görənlənməmişdi. Müdir Həşimov tamaşaçıları əliçiraqlı axtarırdı, qalmışdı onları kinoya buraxmasın.

Biz uşaqlar bir qıraqda dayanıb işıqların sönməsini, filmin başlamasını gözləyirdik. Zalın işıqları qaralan kimi, ovcumuzda hazır tutduğumuz qəpikləri qapıda dayanmış, biletə oxlayan Cavadın cibinə atıb, içəri keçirdik. İçəri girmək hələ işin hamısı deyildi. Gözümüz ekranda olsa da, fikrimiz Cavadın yanında idi. Bilirdik ki, belini əyib, sıraların arasıyla gəzişəcək, cibinə 20 qəpiklik yerinə 3 qəpik atanı qulaqlayıb, kinodan çıxaracaq. Kinodan yarımçıq çıxmaqdan isə ağır cəza yox idi.

Bir dəfə Əhməd bir dəstə kino bileti gətirdi, dedi qonşudakı evin zirzəmisindən tapıb. Əvəzsiz tapıntıydı. Biletlər göy rəngdəydi, indikilərdən seçilmirdi, bir fərqi vardı ki, üstündəki yazılar latın hərfləriylə yazılmışdı. İşimizə yaxşı yaradı - bu biletlərin hesabına beş-on gün filmlərə rahatca, zalda oturub baxdıq. Amma sevincimiz uzun sürmədi. Bilet göstərməyimiz qapıda dayanan Cavadı şübhəyə saldı. Bizi kino idarəsinin müdiri Həşimovun otağına gətirdi. Həşimov oyanıq, diribaş adam idi, əvvəl səsini qaldırdı ki, siz diversantsınız, deyin görüm, bu nemes biletləri sizdə hardandı? Bəlkə də fikirləşirdi ki, müharibə iştirakçılarından kimsə trofey kimi Almaniyadan gətirib. Dedi Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə məlumat verəcək. Biz necə bir qəbahət işlədiyimizi yalnız indi dərk elədik. Həşimov özü də çaşmış qalmışdı, məsələdən baş açma bilmirdi. Alman biletləri əyalət qəsəbəsinə necə, hansı yolla düşmüşdü? Gözlərini qıyıb, göy biletdəki yazıları höccələyəndə məlum oldu ki, bəs, bunun Almaniyayla heç bir bağlılığı yoxdu və biletlər 1936-cı ildə, kiril əlifbasına keçməzdən əvvəl buraxılıb, o vaxtdan da zirzəmidə atılıb qalıb. Xoşbəxtlikdən, Həşimov kişiyana hərəkət eləyib, məsələni şişirtmədi.

Yay kinoteatrında kinoya baxmağın bir yolu da vardı. Doğrudur, tikanlı əbrişim ağacına dırmaşılıb, ordan film seyr etmək elə ləzzət verməsə də, başqa yolumuz qalmırdı. Amma amfiteatrı xatırladan bu hündürlüyü də bizə çox görürdülər. Cavad aşağıdan hədə-qorxu gəlirdi, qarnının ağrısı ayırırdı. Deyirdi ya adambaşına 10 qəpikdən atın yerə, ya da sürüşün düşün, yoxsa drujinnikləri çağıracam. Yalnız uşaqlar deyil, böyükklər də drujinniklərdən çəkinirdilər, milislərlə dil tapmaq olurdu, onlarla yox. Cavadın təkidindən sonra yerə düşən qəpiklərin cingiltisi eşidilirdi. Hamamın ocaqçısı Qara Qədirdə ağaca çıxırdı və həmişə də onun üst-başından mazut, his iyi gəlirdi. Cavadın hədəsinə məhəl qoymayan ocaqçı bilirdi ki, yay kinoteatrının çölündəki əbrişimin kino idarəsinə heç bir dəxli yoxdur, parka dəxli var və könlü istəyənlər hər kəs istədiyi vaxt ağaca dırmaşa bilər. Elə Cavadın da dili gödək, əməli əyriydi. Topladığı qəpik-quruşlar onun öz cibinə gedirdi.

Paltarımızı didik-didik eləyənlər, əlimizi-qolumuzu sancan tikanların göynərtisinə tab gətirmək adamlardan hünər istəyirdi. Amma biz canımızı dişimizə tutub dözdürdük, kinoya olan sonsuz sevgimiz, marağımız ağrı-acını bizə unutturdu. Bu, hələ dərdin yarısıydı, ikiseriyalı filmlərə baxanda yuxulayıb, ağacdən yıxılanlar da olurdu. Çox vaxt Cavad özünü yetirib, yıxılanı göydə tuturdu, hirsindən ağzı köpüklənə-köpüklənə deyindir, deyirdi bunu ürəyiyənmişliqdan eləmir, qorxur ki, yaxası qalar valideynlərin əlində. Onun boğazdanıyuxarı dediyi sözlər beynimizə batmırdı, bilirdik ki, qarışqa basdamağa cürət eləməyən bu adam, birimizin də burnumuzun qanamağını istəməz. Diliacılıq eləməklə, sadəcə, bildirmək istəyirdi ki, o da hökm yiyəsidir. Əslinə qalanda isə əsil hökm yiyəsi müdir Həşimov idi, cavabdehliyi də o daşıyırdı - plan doldurmaqdan tə ki tamaşa zalının təmizliyinə və kinoaparətlərin sazlığını. Amma elə işlər də vardı ki, onluq deyildi, təbiətlə bağlıydı. Həşimovdan olsaydı, təbiətin də işinə qarışardı, ancaq buna əli girmirdi. Filmin şirin yerində bir də gördün elə leysan tökdü, yağışı tut, göyə çıx. Seans yarımçıq qalırdı. Ağacın başında yuva salmış leylərin

rayon rəhbərinin - katibin şlyapasına zil salması da təbiət hadisəsiydi, ya yox, hər halda, buna görə də cavabdehliyi müdir daşıyırdı. Həşimov yağışın qabağında gücsüz olsa da, ley quşları məsələsində baş işlədib tədbir tökə bilirdi. Katibin kinoya gələcəyi xəbərini alar-almaz, əl-ayağa düşür, Cavada uzun ağac verib dırmaşdırırdı çinarın təpəsinə ki, leyləri qovsun. Kino idarəsində quşqovan ştatı yox idi, Cavadın ağaca həvəslə dırmaşmasından, budaqları can-dildən çırpmasından görünürdü ki, nəşə marağı var. Əlavə iş görə Həşimov nə adlasa azdan-çoxdan ona pul mükafatı yazırdı.

Katib kinoya gələndə Həşimov tumsatan Səkinə arvadı kinoteatrın həndəvərinə buraxmırdı. Təkcə ona görə yox ki, tum çirtləməq burjua əxlaqı, meşşanlıq sayılırdı, həm də ona görə ki, Səkinə arvad kinoteatrın qabağında Lenin heykəlinin qabağında otururdu və ona gözün üstə qaşın var deməyə heç kəsin hünəri çatmırdı. Yalnız dəcəl uşaqlar dillərinə yiyəlik eləmir, tumsatanı cıratmaqdan ötrü oxuyurdular: «Səkinə, işin düşsün çətinə!..» İnsafən, Səkinə arvadın qovrulmuş tumu ləzzətli olurdu, qoxusu adamı uzaqdan vururdu, sallaqqarın Babaşın satdığından seçilirdi. Həşimovun ica-zəsiylə Babaş tamaşa zalına da girir, sıraların arasıyla gəzişə-gəzişə «semişka var, yağlı semişka, semeçki jarenniye» deyib, tumu balaca stəkanla onun-bunun ovcuna boşaldırdı. Səkinə arvadı isə içəridə görün olmamışdı. Bu iki tumsatanın hər birinin öz ərazisi vardı, Babaş da Leninin heykəli tərəfə üzükürdü. O səmtə üzükən millis serjantı Şahsuvarov olurdu. Şahsuvarov Səkinə arvadın günəbxan tumu satmasını möhtəkirlilik bilirdi. Hətta bir dəfə tumsatana xəbərdarlıq da eləmişdi. Rəsmi qaydada əlini gicgahına aparmış, «millis serjantı Şahsuvarov» deyib, özünü təqdim eləmiş, bildirmişdi ki, dünya proletariatının rəhbəri Leninin möhtəkirləri görən gözü olmayıb... Səkinə arvad da qayıtmışdı ki, heykəlin gözü görür ki? Demişdi, bala, cavanlıqda, gözəl-göyçək vaxtlarımda səhnədə artistkalıq eləyəndə dədən Qüdrət dərdimnən dəliydi, mənə eşqnamə yazmaqdan barmaqları döyənək olmuşdu. Rəhmətlik dursaydı, sən bu qanacaqsızlığını görsəydi, basıb o göy gözlərini tökərdi... Həmin söhbətdən sonra serjant Şahsuvarov daha tumsatana ilişmədi.

Səkinə arvad qalalıydı, o vədə Şuşadan köçənlərdən idi, yaxşı da qarmon çalırdı. Yerli adamlar qadının qarmon çalmasına birtəhər baxırdılar. Səkinə arvadın dediyinə görə, guya gəncliyində gözəl-göyçək olub. Amma buna adamın inanmağı gəlmirdi, gödək boyu, əyri qılçaları, suyumsuz yerşi başqa şeylər deyirdi.

Bizim qəsəbədəki yay kinoteatrının bəlkə də dünyada tayı-bərabəri yox idi. Elə tamaşaçılar da başqaydılar. Afişada filmin adıyla yanaşı, iri hərflərlə «Fərman müəllim də gələcək» yazılarda bilirdik ki, axşamkı kino davalıdı. İkinci Dünya müharibəsindən illər ötsə də, dünyanın hər yerində olduğu kimi, bizim qəsəbədə də davalı filmlərin azarlısı çox idi. Elə filmlər göstəriləndə böyüklü-küçüklü çoxları Fərman müəllimə yaxın oturmağa çalışırdı. Onun ekrandakı hadisələri şərh etməsinin özü bir kino idi. Havayı iş deyildi, kişinin oğlu döyüşə-döyüşə düz Berlinəcən gedib çıxmışdı. Top-tüfəngdən tutmuş, ta tanklaracan, qırıcı təyyarələrəcən hamısının adını əzbərdən bilirdi. Film başlar-başlamaz, Fərman müəllim ekrandakı hadisələrin sonunu görür, qəhrəmanın taleyinin necə olacağını bəri başdan söyləyirdi, elə bil, bütün davalı kinoları onunla məsləhətləşib çəkirdilər. Bu, işin yarısıydı, bizi heyretləndirən həm də başqa məsələydi - bu çöpursifət, tösmərək adam ekranda baş verənləri elə bil nizamlaya da bilirdi. Onun yüksək səslə rus dilində verdiyi əmrləri ekrandakı soldatlar sanki eşidir, canla-başla yerinə yetirirdilər.

Davalı filmlərin birində başıarıqlı, yaralı əsgər üstünə gələn «Bəbir» tankını görüb, ölümünü gözünün altına almışdı. Əsgər xilas yolu olmadığını bildirdi, odur ki, vidalaşmaq istəyirmiş kimi, ümitsiz-ümitsiz dönüb bizə baxdı. Bir gözüm Fərman müəllimdəydi. Baxırdım ki, o da təşviş içindədi. Tank gurultu qopara-qopara soldatın düz üstünə gəlirdi. Zalda Fərman müəllimin amiranə səsi eşidildi:

- Qvardii serjant Orlov! Sluşay moyu komandu! Naydi neskolko granat, svyaji vmeste! Skaji za rodinu, za Stalina i brosay!

Yaralı əsgər bayaqdan bu əmri gözləyirdi elə bil, boş patron yeşiklərini ələk-vələk eləyib, üç qumbara tapdı, bir yerdə bağlayıb, «Za rodinu, za Stalina!», - deyib, tankın tırtılları altına tulladı. Ekranı qulaqbatıran gurultu eşidildi, alman tankı tüstüləndi... Zalda alqış qopdu. Əbrişim ağacından baxanlar da əl çaldılar. Bu alqışlar yaralı əsgərin ünvanınaydı, yoxsa Fərman müəllimin, bilmək olmurdu. Bildiyimiz buydu ki, Fərman müəllim Orlov kimi çoxlarının qanının arasına girib, onları ölümdən qurtarıb...

Adətən olduğu kimi, «Onun böyük ürəyi» filmindən əvvəl də kinojurnal göstərildi. Kremlin nəhəng saati fonunda əzəmətli musiqi sədələriylə başlayan kinojurnal tamaşaçılarda bədii filmədən az maraq oyatmırdı. Televizor olmadığından ölkədə baş verən yeniliklərdən on dəqiqəlik bu jurnallarda xəbər tuturduq.

Film başlandı. Ekranı gördüklərimiz bizim məktəbdə öyrəndiyimiz, kitabları oxuduğumuz kimiydi: insanlar yeni sənaye şəhərinin salınmasında həvəslə, canla-başla çalışır; sevirlər, sevilirlər. Amma gözlənilmədən başlayan müharibənin acı, soyuq küləyi onların da taleyindən əsir. Cəbhəyə yollanan kişilərin işini arxa cəbhədə qadınlar-qızlar görür. Həyat Səməyeni də ağır sınağa çəkir, ancaq o, çətinliklərə qatlanaraq çalışır, işləyə-işləyə təhsil alır, qızı Laləni atasız böyüdür.

Filməki personajlar mənə rayonumuzun insanlarını xatırladırdı, elə bildirdim kinodakı Səməyə qəsəbəmizdəki Gülzar xaladı. Gülzar xala kinoteatrdə xadimə işləyirdi. Müharibə filmləri göstəriləndə bir qıraqda oturub baxırdı. Həmişə də ön sırada, ekrana yaxın əyləşirdi, bəlkə də elə bildirdi ki, səngərdə ölüm-dirim savaşına qalxmış əsgərlər arasında ərini görəcək, ekrandanca çıxarıb aparacaq evlərinə.

Film onun dərdini təzələmişdi. Başına örtüyü saçlı çarqatın ucunu hərdən gözlərinə aparırdı. İçin-için ağlasa da, çiyinlərinin titrəməsi onu ələ verirdi. Bir gözüm o zavallı qadındaydı. Doluxsunmuşdum. Gözlərim yaşardığından ekrandakıları bulanıq, sanki tor pərdə arxasından görürdüm. Elə bildirdim eyni zamanda iki filmə baxıram - bir ekrandakına, bir də yay kinoteatrının uzunsov zalında gördüklərimə...

Filmin sonuna yaxın başlayan çiskin birdən-birə gücləndi. İslanmasınlar deyə, tamaşaçılar yerlərindən qalxıb, çinarın yaşıl çətiri altında daldalandılar.

Dolu damlalar çinarın yarpaqlarını budarlayırdı. Arabir göy guruldayır, şimşək çaxırdı.

«Filmin sonu» yazılmamış qəsəbənin işıqları qəfildən söndü, aləm qatı qaranlığa qerq oldu. Yay kinoteatrı bir andaca boşaldı. Küçədə əl fənərlərinin tək-tək işığı sayrırdı, sonra onlar da əriyib itdi.

Şimşəyin ani şöləsində gördüyüm mənzərəyə donub yerimdə qaldım. Rus qızı Jenya yağışa məhəl qoymur, kəhrizdə pal-paltar durulayırdı. Əyin-başı eyzən su içindəydi.

Jenya bizdən dörd sinif yuxarı oxuyurdu, on dörd-on beş yaş olardı. Bu gözəl-göyçək, sarışın qızı gecələr kəhriz başında görməyə alışmışdıq. Anası

Vera xala mehmanxanada işləyirdi. Mehmanxananın mələfələrini yuyur, axşam əl-ayaq yığışanda Jenya onları gətirib kəhrizdə suya çəkirdi. Bir dəfə də olsun başını qaldırıb yoldan keçənlərə, kinodan çıxanlara baxmazdı, amma hamı xəlvətcə ona baxardı.

Nənəmdən eşitmişdim ki, gecələr kəhrizə getməzlər, qaramatı var, adamı vurğun vurur. Zülmətə çulğanmış kəhriz başında Jenyanı yalnız qoymaq istəmirdim, qorxurdum ki, tək qalsa, onu vurğun vurur. O, tənha olmadığını elə bil duyur, amma yenə də başını qaldırıb baxmırdı. Hər dəfə şimşək çaxanda biçimli, titrək silueti anıdan peyda olur, ağappaq çöhrəsi nurlanır və tez də əriyib itirdi. Dizəcən suyun içindəydi, su sonasıydı elə bil. Əlindəki bəmbəyaz mələfələr yelkən tək qabarırdı və bir anlığa mənə elə gəldi ki, külək bu ağ əndamli, ağyanız qızı ağ yelkənə bürüyüb, harasa uzaqlara aparacaq.

Ara-sıra çaxan şimşək öz ani şəfəqiylə qızı qaranlığın bağrından qurtarmaq istəyirdi elə bil. O isə təbiətin şiltaqlığından xəbərsizmiş kimi, əlini işdən soyutmurdu. Bu qızla indicə baxdığım filmdəki Lalə arasında bir tale oxşarlığı görürdüm. Jenyanı da anası çətinliklə, ürəyinin yağını əridib böyütmüşdü. O vaxtlar Vera xalanı körpə qızıyla bizim yerlərə gətirib çıxaran da müharibə olmuşdu. Davadan sonra gəlmişdilər, Rusiyanın harasından gəldiklərini isə bilən yox idi. Tanıyan da, tanımayan da bu qərüb ana-balaya ürək yandırır, qayğı göstərməyə çalışırdı.

Mən kırımışcə durub, gözümlü qaranlıq kəhrizdən çəkmirdim, gözləyirdim bir də şimşək çaxsın, su sonası bir də peyda olsun. Sanki «Onun böyük ürəyi» filmi bitməmişdi, ardı həyatda davam edirdi, əslində, bu məsum qızın da həyatı bir kinoydu, çəkilməmiş kino... Qəsəbə cavanlarının arasında onu gözəlti eləyənlər var idi, amma nədənsə heç kəs ürəyini açmağa cürət eləməirdi. İsgəndərov Fətəli hərdən gileylənir, deyirdi Allah nənəmə insaf versin, kaş mənə dünyaya onca il gec gətirəydi, baxmazdım bu qızın dininə-məzhəbinə, urus olanda nolar, musurman kimi abırlı-həyalıdı.

Jenyanın məhəbbətini ürəyində yaşadanlar olsa da, hamı bu sarışın, alagöz qızı daha çox Əkbərə yaraşdırırdı. Əkbər ucaboy, yaraşıqlıydı, xasiyyətə də xoşqılıq, utancaq idi.

Qız orta məktəbi bitirib, Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutuna qəbul olundu. O, tətillə gələndə cavanlar bir-birlərini muştuluqlayırdı. Sarışın qızın gəlişiyə qəsəbənin ab-havası dəyişir, işıqlanırdı elə bil və yenə axşamlar əl-ayaq çəkiləndə kəhriz başında su sonası peyda olurdu.

Tətil bitəndə Jenya qayıdıb gedirdi şəhərə. Getsə də, elə bilirdim onun mülayim, gülümsər çöhrəsi dupduru suların canına hopub və mən hər dəfə kəhriz başına gələndə sanki o ayüzlü qızın əksini görürdüm.

Jenya anasının yeganə ümidi-arzusu, yanan çırağıydı. Bu çırağın işığı qəfildən söndü. Hay düşdü ki, Jenya şəhərdə avtomobil qəzasında həlak olub. Qara xəbər böyüklü-kiçikli hamını sarsıtdı. Onun həyatda yoxluğuna inana bilmirdim. Dəfnə millət yığılmışdı. Jenyanı qəsəbədəki rus qəbiristanlığında - otuzuncu illərdə qaçaqlarla döyüşlərdə həlak olmuş sərhədçilərin yanında torpağa tapşırıdılar. Ağ rəngli başdaşında qara hərflərlə yazılmışdı: «Sokolova Evqeniya Vasilyevna 1946-1966».

Vera xala bu ağır dərddə dözmədi, rayondan köçüb getdi, hara getdiyini bilən olmadı.

Bir il keçmişdi ki, Əkbər Rusiyadan istirahətdən qayıdanda özüylə bir sarışın qız gətirdi. Toyları oldu. Əkbərin niyə rus qızına evləndiyinin səbəbini bilənlər varda da, amma heç kim bunun üstünü vurmurdu. Bəlkə də oğlan evləndiyi qızın simasında həyatdan nakam köçmüş Jenyanı görmək, onun

məhəbbətini yaşatmaq istəmişdi. Əlbət, bunu duyduğundan, rus qızı buralarda tutduq vermədi, qayıdıb getdi vətəninə.

Axşamlar ay bədirlənib boylananda Əkbəri kəhriz başında tək-tənha görmək olurdu. Sakitcə dayanıb, susqun axan sudan gözlərini çəkmir, elə bil inanırdı ki, bax indicə dupduru suların qoynundan su sonası peyda olacaq...

* * *

1961 -ci il çox hadisələrlə yadda qaldı. O il insan ilk dəfə kosmosa uçdu, Stalinin nəşini mavzoleydən götürüb, Kremlin divarları önündə basdırdılar, məşhur «Amfibiya adam» filmi ekranlara çıxdı. Həmin il ölkədə pul da dəyişdi. İnsanlar bu yeniliyi ümidlə qarşıladılar. Elə bilirdilər ki, innən sonra gün-güzəran kökündən dəyişəcək, bolluq yaranacaq. Amma pulun dəyişməyindən xeyir tapan olmadı, əksinə, insanların qayğısı çoxaldı, ərzaq dükanlarının qarşısındakı növbələr bir az da uzandı. Ən betəri isə çörək qıtlığı idi, necə deyərlər, çıxmışdı ceyran belinə. Dəyişikliyin bir faydası buydu ki, palazqulaq əskinaslar kiçilmişdi, cibdə gəzdirmək asan idi. Böyüklər deyirdilər: «Cibiştan boş olannan sonra pul iri oldu, ya xırda, fərq eləməz. Köhnə pula şükür, az-çox bərəkəti vardı».

Həmin il qəsəbəyə elektrikin gəlməsi isə bizdən ötrü o hadisələrdən heç də az əhəmiyyət kəsb eləməirdi. El arasında Mingəçevir işığı deyirdilər. Mingəçevir işığının gəlməyi ilə adamlar rahatlıq tapdılar. Qəsəbənin axşam mənzərəsini tanımaq olmurdu, küçələr nura qər q olmuşdu. Soyuducu, elektrik qızdırıcıları, elektrik ütüsü, tozsoran, paltaryuyan əsil möcüzəydi. Məişət cihazlarının ixtirası müxtəlif dövrlərə, əsrin əvvəllərinə, bəlkə də ondan da qabağa gedib çıxırdı, amma bizdən ötrü bu möcüzə-texnikaların hamısı sanki birçə günün içində icad edilmişdi. Elektriklə işləyən saçqırخان alətlərin gəlişi daha çox balaca uşaqların ürəyindən xəbər verirdi. İndi balacaların başını tovlayıb, dəlləkxanaya zorla aparmırdılar, özləri həvəslə gedirdi. Dəlləkdən qorxmaqları boşuna deyildi, əllə işləyən saç maşınkasının korşalmış bıçaqları tükün beşini kəsəndə üçünü də dartıb dibindən çıxarırdı. Uşaqların ağrıdan zülüm-zülüm ağlamağı dəlləklərin daş ürəyini yumşaltmırdı. Balaca müştəriləri sakitləşdirmək üçün onlara verilən boş odekolon şüşələrinin isə heç nəyə köməyi olmurdu. Dəllək Məşədi Məmmədə saç kəsdirmək əsl cəhənnəm əzabıydı. Kişi yaşlı olduğundan maşınkanı hərəkətə gətirən barmaqları tez heydən düşür, alət tükü kökündən dartırdı. Boş odekolon şüşələri daha çox onun masasının üstündə olurdu. Yeni saçqırخان alətlərin gəlişinə sevinməyən yeganə adam da Məşədi Məmməd idi. Yeni alətə öyrəşə bilmirdi, əli əsdiyindən, müştərilərdən birinin saçıyla birlikdə qaşını da qırxmışdı. Ona görə də hamı bu ustadan gen dururdu. İndi dəlləkxanada özgə ab-hava vardı, elektrikle işləyən alətlərin arı vızıltısını xatırladan səmiri həzin bir ahəngi xatırladırdı. Qəsəbə sakinləri gec də olsa rahatlığa qovuşmalarının sevincini yaşayır, dadını çıxarırdılar. Qaldı televizora, onun adını eşitsək də, amma üzünü görməmişdik, bu xoşbəxtlik bizə bir qədər gec - üç-dörd il sonra nəsib olacaqdı.

* * *

Şofer Məcnun lalə rəngli maşını günün altında can-dildən silib təmizləyir, öz işindən dünyanın həzzini alırdı. Hərdən də «kontrolnu qudok» deyib, düyməni basır, qırmızı maşını mələdirdi. Yamacın başından yayılan bu güclü, titrək səs Dəyirman dərəsiylə üzəşağı yayılırdı.

Bu vaxtadək rayonda yanğından mühafizə idarəsi olsa da, amma yanğın maşını hələ gəlməmişdi. Belə baxanda, sanki bu maşına gərək də yox idi, çünki hamı dişi-dırnağıyla qurduğu ev-eşiyinin, mal-mülkünün üstündə əsirdi, qoymazdılar nəyəsə od düşsün. Yanğınsöndürənlər bekarçılıqdan nə edəcəklərini bilmir, günlərini domino oynamaqla sovurdular. Aylar ötsə də, lalə rəngli maşın hələ siflə eləməmişdi.

Məcnun əsgərlikdən təzə gəlmişdi. Dörd-beş gün əsgər formasında gəzib-dolaşdı. Hərbi paltar ona yaraşır, bunu özü də bildiyindən geyimini tez dəyişmək istəmirdi. Yanğından mühafizə dəstəsində işə düzəlməyi göydəndüşmə oldu, axtardığını tapmışdı. O, əzəldən tay-tuşları arasında seçilirdi. Əsgərlikdən sonra bir az da dəyişmişdi - mətinləşmiş, çiyinləri enlənmiş, qollarının əzələsi şişmişdi, hünərini göstərməyə meydan axtarırdı. Məcnunu darıxdıran bir məsələ vardisa, o da işdəki bekarçılıq idi. Qırmızı maşını gündə neçə yol silib təmizləmək olardı? Susqun həyatla arası yox idi. Bu zirək, diribaş oğlanın daxilində od-alov vardı elə bil və o, özünü dünya boyda yanğının içində görürdü. Əlində əlacı olsaydı, bütün yer üzünü oddan-alovdan qurtarardı.

İşçiləri bekarçılıqdan qurtarmaqdan, onların peşə sayıqlığını yoxlamaqdan ötrü rəis Həsən Quliyev yaxşıca baş işlətməmişdi, fermadakı çobanlara tapşırılmışdı ki, Qaravın dərəsindəki zibilliyə hərdən od vursunlar. O üzəndən tüstü qalxanda adama elə gəlirdi ki, kolxozun ferması yanır. Yanğınsöndürənlər də buna bənd idilər. Lalə rəngli maşın fit verə-verə çaylaqla üzünə işə şütüyürdü. Təlim məşqi olsa da, Məcnun işə tərplə girişir, hünəriylə seçilirdi və hamı yaxşı bilirdi ki, bu dəli-dolu oğlan həqiqi yanğında da qorxub-eləmədən özünü bax beləcə oda-atəşə atar, alovu ram eləyər. Adamlar arxayın idilər ki, onların Məcnun kimi eloğlusunu var. O, hər yerdə, hər kəsin köməyinə yetişməyi, hər kəsə əl tutmağı özünə borc bilirdi.

Bir dəfə evdə dərslərimi hazırlayırdım. Baş otaqdan yanıq iyi duydum, qapını açanda qatı tüstü yayıldı, az qaldı boğulam. Telefona sarı qaçdım, yanğından mühafizənin nömrəsini yığdım. Eşiyə çıxmağımla uzaqdan yanğınsöndürən maşının fitini eşitməyim bir oldu. Qonum-qonşular tökülüşdülər. Acı tüstüdəni içəri keçmək olmurdu. Yaxın olduğundan yanğınsöndürənlər tez gəldilər, vaxt itirmədən uzun şlanqları uc-uca qoşdular. Bir nəfər işə çardağı sökmək üçün binanın üstünə qalxdı. Məcnun onların arasında yox idi, o gün növbədə deyildi. Bir də gördüm qaranəfəs özünü yetirdi. Motosikletdən yerə atılıb, həmkarlarına nəsə dedi, şərirdəki yaş dəsmalı alıb ağzına tutdu və cəld içəri kirdi. Tələşli baxışlar qapıya dikilmişdi. Həyəcandan əlim-qolum qıc olmuşdu, tərpenə bilmirdim və o anda saniyələr belə mənə uzun-uzadı gəlirdi.

Bayıra çıxanda Məcnunun üz-gözü, üst-başı his içindəydi. Üzünü iş yoldaşlarına tutub dedi ki, əl saxlasınlar, su vurub evi pis günə qoymasınlar. Kabinəyə qalxıb maşının motorunu söndürdü. Bildirdi ki, içəridə alov-zad yoxdur, radionun transformatoru yanıb, onun tüstüsüdür.

İş yoldaşlarıyla köməkləşib qapı-pəncərələri açdılar, tüstülənən cihazı bayıra çıxardılar...

Məcnun elə oğlan idi və hər yanda yeri görünürdü. Xeyir-şərdən qalmır, hər iş-gücə əl tuturdu. Toyların da ki, yaraşığıydı. İş yoldaşları, tay-tuşları onun başına yığışırdılar. Elə məclis olmazdı, tamada Məcnuna söz verməsin. Onun uzun-uzadı sağlıq söyləməklə arası yox idi, kəsəsinə danışır. Utancaqlığı da var idi, rəqsə çağırmanın xatirini qırmasın deyər cəld qolunu qaldırır, tez də qayıdır yerinə.

Toydan sonra, əl-ayaq yığışanda yolunu Çinar kəhrizdən salırdı, buz tək sudan içib ürəkdən elə «oxqay» deyirdi ki, onun gur səsinə ağacdakı quşlar

perikirdi. Deyirdi Çinar kəhrizin suyu min dərddin dərmanıdır. O, həyatı kəhrizin suyu tək dupduru görmək istəyirdi. Qırmızılığı da var idi, ürəyindəkiləri gizləmir, sözünü şax deyirdi. «Bu camaata bir gün ağlayın, yazıqdılar!» - sözlərini kimə ünvanladığı bəlliydi. Gecəylə baş-başa qalıb, hayqırır söylədiklərindən hər kəs öz payını götürsə də, özünü eşitməzliyə, karlığa-karsalılığa vuranlar da olurdu. Məcnun özü dürüst, qaydalı adam olduğundan hər yerdə, hər işdə insaf, düzgünlük axtarırdı.

Yazağzı havalar isinəndə rayonun idman həyatında bir canlanma yaranırdı. Futbol yarışları başlayırdı. Stadionun qəlbisində, yamacın qaşındakı yanğınsöndürmə məntəqəsində də oyuna hazırlıq gedirdi. Belə baxanda, bu məntəqənin idman yarışlarıyla heç bir bağlılığı yox idi. Amma Məcnun bağlılıq tapırdı. Lalə rəngli maşını qarajdan çıxarırdı, cidd-cəhdlə silib təmizləyirdi, əmrə müntəzir dayanırdı. Əslində, bu hazırlığın yanğına-zada dəxli yox idi. Bir də görürdün yamacda tənha lalə tək qızaran maşın dilə gəlirdi, nalə-fəğan qopardı. Qırıq-qırıq fit səsi dərə boyu yayılır, dörd bir yanda eşidilirdi. Qəsəbə sakinləri fiti ahəngindən tuturdular: üç dəfə qırıq-qırıq çalınanda bilirdilər ki, ya yerli komanda qol vurub, ya da Məcnun yoldan keçən toy karvanına xeyir-dua verir. Yanğın xəbərini duy vuran səda isə başqaydı - uzun-uzadıydı, yanğılıydı, adamın canını üşüdüdü. İndiyəcən belə soyuq fit vur-tut ikicə dəfə eşidilmişdi - bir Mərkəzi xəstəxananın binası yanında, bir də Araz boyundakı pambıq tayalarına od düşəndə. Hər iki yanğıni söndürəndə Məcnun xəsarət almışdı. Xasiyyətiydi, özünü oda-közə atmaqdan çəkinmir, qorxmurdu, əksinə, elə bil qorxunun özü bu dəli-dolu oğlandan qorxurdu. Məcnun ona verilən fərqlənmə nişanlarından imtina edəndə qalalı Fətəli az qaldı od tutub odlansın. Dedi, a zalım balası, sən istəmirsən, istəmə, o nişanı alıb verərdin mənə, taxardım düşmə. Fətəli belə şeylərdən ötrü sinov gedirdi, qınayan olmasaydı, bu şöhrətə adam qayıdıb orta məkdəbdəki «Okyabryat», «Pioner», «Gənc leninçi» nişanlarını indinin özündə də döşünə taxar, təşər-təşər dolaşar və deyirdi baxın, bu nişanlar mənə necə qəşəng yaraşır.

Fətəlini gözü-könlü tutduğu yer mərkəzi küçədəki şərəf lövhəsinin qabağıydı. Rayonun tanınmış adamlarının, əmək qabaqcıllarının şəkillərinə diqqətlə baxırdı. Heç kim bunun səbəbini bilmirdi, bilən tək özüydü. Fətəli məyalında öz şəklini də bu lövhədə görür, özünə baxırdı. Şərəf lövhəsindən Məcnunun da şəklini asmışdılar. Üzündə qəribə bir ifadə vardı, sanki deyirdi, axı, mən nə böyük iş görmüşəm?..

Bayram günləri yanğınsöndürənlərin qayğısı çoxalır. Məcnun bunu qayğı da saymırdı, əksinə, işdəki susqun həyatdan canını qurtardığına sevinirdi. Qəsəbənin küçə və xiyabanlarını yanğın maşınıyla yuyub təmizləyirdilər. Məcnun bu işi də həvəslə görür, ətrafa yayılan su şırnağının fişiltisi içindən onun həzin zümzüməsi eşidilirdi: «Küçələrə su səpmişəm, yar gələndə toz olmasın...». Əlində əlacı olsaydı, bütün Yer üzünə Çinar kəhrizin suyunu səpərdi, çünki bu su göz yaşı tək təmiz, dupduruydu.

Həmin nəğməni sürücü Namaz da zümzümə eləyirdi. Amma o, şərqlinin sözünü dəyişib oxuyurdu: «Küçələrə qır səpirəm, yar gələndə toz olmasın». Yollara çiy asfalt salırdılar, əvvəl qır tökülür, üstündən də qum səpirdilər. Qum qıra qarışıb özünü tutanacan günlər keçirdi. Yol addayan balacalar milçək şirəyə yapışan kimi yapışıb qalır, ağlayıb, analarını köməyə çağırırdılar. Asfalt çəkiləndə neftsatan Qurban dayının işi xod gedir, müştəriləri çoxalır. Qıra yapışmış uşaqların əl-ayağını, əyin-başını təmizləməkdən, toyuq-cücənin yapışmış qanadlarını yumaqdan ötrü litrlərlə ağ neft israf olunurdu. Valideynlər cana yığılırdılar, ta o vaxtacan ki, asfalt bərkiyir, yol təhərə

düşürdü. Nəqliyyat az olduğundan handa bir minik, ya da yük maşını ötürdü. Birinci katibin «M-72» avtomobili görünəndə isə hər kəs özünü yığışdırırdı: yolun qırağında oturanlar ayağa qalxır; qadınlar başlarını aşağı dikirdilər. Uşaqların da qırımı dəyişirdi, ürəyimizdən olmasa da, düzülüb əl yelləyirdik. Arxada oturmuş şlyapalı arıq kişi sanki bütün bunları görmürmüş kimi, başını döndərmir, düz qabağa baxırdı, guya maşını sürücü yox, o idarə eləyirdi. Böyüklər kimi biz də o adama «Birinci katib» deyirdik, elə bilirdik onun adı belədi. Amma dilimizə heç yatmırdı. Bir dəfə «Birinci katib kimdi» - deyib Qaraş dayıdan soruşanda o, nəşə çox fərz bir sirr açmış kimi, səsinə qısıb pıçiltıyla dedi ki, Birinci katib rayonun ağasıdır. Əslində, «ağa» sözü də bizə heç nə demirdi. Hamının marağını Ədalət dilə gətirdi. «Qaraş dayı, Dadaşın oğlu boksyor Vahid döyər, yoxsa Birinci katib?» - soruşdu. Qaraş dayı diksindi, deyəsən belə sual gözləməirdi. Döyüklər sağa-sola boylandı. Nə cavab verəcəyini bilmirdi. Həyətdə domino çırpan böyüklər də əllərini oyundan soyudub, gözlərini Qaraş dayının ağzına dikdilər. Əslində, Ədalətin bu sualına gərək yox idi. Vahid idmançıydı, çempion idi, enli çiyinləri vardı, qollarının əzələləri şişmişdi. Qaraş dayı yaman çətinə düşmüşdü, çaşıb qalmışdı. Bilmirdi nə cavab versin. Birtəhər özünü topladı və bu dəfə səsinə qısıb-eləmədi, ucadan dedi: «Əlbəttə, Vəliyev döyər!». Vəliyev birinci katibin familiyasıydı. Nədənə, Qaraş dayının üzünü pörtüdü, öz danışığından abıra boğuldu. Onsuz da biz onun dediyinə inanmırdıq, bilirdik ki, boksyor Vahid o çəlimsiz, şüymü kişini birçə yumruğa yerə sərər.

* * *

Payız ağziydi. Xəbər yayıldı ki, Məcnun stansiyada qatarın altına düşüb, onu ağır vəziyyətdə xəstəxanaya gətiriblər. Bu acı xəbər hər kəsi sarsıtdı. Qəsəbə camaatı dəymişdi bir-birinə. Eşitdiyimə inanmağım gəlmirdi, elə istəyirdim ki, xeyirdə-şərdə ağsaqqallıq eləyən Hüsü kişi daşın üstünə çıxıb car çəksin ki, ay camaat, belə hadisə olmayıb, yanlış xəbərdi.

Məcnun yeni yanğın maşını gətirmək üçün Bakıya gedirmiş. Qatar tərpenəndə qapıdan asıla qalmış qadını qurtarmış, özü isə vaqonun altına düşmüş, beli qırılmışdı.

Xəstəxananın heyətinə millət yığılmışdı, böyüklü-küçüklü hamı ordaydı.

Qarşı yamacda yanğınsöndürən maşını çölə çıxarmışdılar. Bir gözüm o qırmızı maşındaydı, istəyirdim durduğu yerdə susub qalsın. Qorxurdum ki, dilə gəlsə, ətürpədən fiti-naləsiylə nəşə bəd xəbər yayar.

Məcnunun böyük qardaşı Məmməd Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyirdi. Həmişə tünd göy paqonlu hərbi geyimdə olurdu.

Xəstənin yanından çıxanda Məmmədin sifəti bulud tək tutulmuş, qapqara qaralmışdı. Bacıları onun xasiyyətini bildiyindən səslərini çıxarmadan, için-için ağlayırdılar. Ortancıl qardaşı Məsi də büzüşüb bir qıraqda dayanmışdı. Bu adamı belə belibükük görənlər olmamışdı. Rayonun futbol, voleybol komandasında oynayırdı, hamının sevimsiydi. Voleybolda setkanın başına qalxanda Məcnun «Məssi!» - deyib hayqırırdı. Məsi qardaşının gər səsinə ruhlanar və onun vurduğu top qayıtmazdı.

Məmməd ailənin böyük oğlu olduğundan bacılarına-qardaşlarına atalıq eləmiş, əllərini çörəyə çatdırmışdı. Ucaboy, sərtsifət, tündxasiyyət adam idi.

Özünü elə almağa çalışsa da, içində nələr çəkdiyi bəlliydi. Bir yerdə qərar tutmur, var-gəl eləyir, siqareti siqaretə calayırdı. Fikri özündə deyildi. Bu həmişə başını dik tutan, belitapançalı, hökmlü adam heç vaxt özünü indiki tək əlacsız, gücsüz hiss eləməmişdi. Mərkəzi xəstəxananın baş həkimi

Kamran doktor onu tək qoymurdu, yaxın dost idilər, orta məktəbdə də bir oxumuşdular. Çox hadisələrin şahidi olmuş baş həkim indi özündə deyildi, elə bil, səhiyyənin acizliyinin xəcalətini çəkirdi.

Məcnun ağrıdan çatdayırmış. Qardaşına yalvarıb deyirmiş, Məmməd, insafın olsun, çıxar tapançanı, vur məni, canım qurtarsın, dözə bilmirəm!..

Məmməd yaxınlaşıb Hüsü kişinin qoluna girdi, onu bir qırağa çəkdi. Öz aralarında nəsə danışdılar.

Gözüm onlardaydı. Qəsəbədə xeyir-şər məclislərini Hüsü kişi yola verirdi. Bu diribaş, zirək adam indi karıxıb qalmışdı, nə edəcəyini bilmirdi. Cavanlardan birini səsleyib, onu kar Nəcəfin dalınca göndərəndə, dizlərim əsdi, elə bil dünya başıma fırlandı. Kar Nəcəf qəbirqazan idi...

Dəfnə el yığılmışdı, rayonun hər yerindən gəlmişdilər. Hava tutulmuşdu, göyün üzündə qaramtıl, dolu buludlar gəzişirdi. Təkəmseyrək yağış damlaları düşürdü.

Məzarlığa aparan dolam-dolanbac yolla, cənazənin qabağında qırmızı maşın gedirdi. Məcnunun beş yaşlı oğlunu yanğınsöndürənlər kabinetdə, öz yanlarında oturtmuşdular. Lalə rəngli maşının yanğılı naləsi ürəkləri parçalayır, qırıq-qırıq dərəasağı yayılır, hardasa uzaqlarda əks-səda verirdi. İnsan axınının ucu-bucağı görünmürdü...

Məcnunu çaylağın o üzündəki Bəyallılar qəbiristanlığında dəfn elədilər. Məzari elə bil nurla dolmuşdu, yamacda nişanətək sozalırdı.

* * *

Qəsəbənin susqun həyatından sanki təbiət özü də bezirdi. Yazın burnu açılandan ab-hava dəyişirdi: ara-sıra yağan şiravan yağışlar, göy gurultusu ünsüzlüyü pozur, sel-su qijiltısı çaylaq boyu yayılırdı. Bu hal ta mayın ortalarınca çəkirdi.

May bayramlar ayıydı və bu ayın 1-i dünya zəhmətkeşlərinin həmrəylik günü kimi təntənəylə qeyd edilirdi. O gün bizim qəsəbənin adamları da dəyişir, daha mehriban, daha istiqanlı olurdular. Böyüklü-küçüklü, qızlı-gəlinli hamı al-əlvan geyinib bəzənir, küçələrə çıxırdı. Küçələr qırmızı qumaş şüarlardan, transparantlardan alışıb-yanırdı. Hər yanda musiqi səsi eşidilirdi. Bu ehtişamdan həyat canlanır, insanların fərəhi yerə-göyə sığmırdı. Bayram şənliklərinə kəndlərdən də maşın-maşın insan gəlirdi. Məktəbliləri daşımaq üçün kolxozlar yük maşınları ayırırdı.

Bayram təntənələri zəhmətkeşlərin nümayişiylə başlayırdı. Rayon rəhbərlərinin durduqları tribunanın qarşısından əvvəl idarə və təşkilatların işçiləri, kənd əməkçiləri, sonra isə məktəblilər keçirdilər. Əllərində şüar və plakatlar, gül-çiçək tutmuş adamlar tribunanın qarşısından keçəndə reproduktordan yayılan şüarlara «ura-ura» qışqıraraq cavab verirdilər. Tribunadakılar arasında atamı da görəndə ürəyim fərəhlə dolurdu və elə bilirdim yüzlərlə uşağın arasında atam da məni görür, mənə əl eləyir.

Qəsəbənin küçələrində və istirahət parkındakı ehtişam günortayasan səngimək bilmirdi. Bayram tədbirləri yeyib-içməklə davam edirdi. Dükən-bazarda şıdırğı alver gedirdi. Ən çox satılan kilkə, skumbriya konservləri, turş çaxır olurdu. Kəndlərdən maşın-maşın gələnlər dünya zəhmətkeşlərinin həmrəylik gününü dadını bu təamlarla çıxarırdılar. Mərkəzdəki «Perviklas» deyilən yeməxanada və mehmanxananın bufetində müştəri əlindən yer tapılmırdı. Çaylağın ortasındakı damı əyilmiş kiçik sallaqxananın da işi çoxalır, adi günlərdə olduğu kimi, bir yox, bir neçə cöngə kəsilirdi. Cəmi birçə ət dükanı olduğundan, uzun-uzunname növbə yaranırdı.

Günortadan sonra isə səhərki çal-çağırdan, ehtişamdan əsər-ələmət qalmırdı, kəndlərdən gələnlər yük maşınlarına minib gedirdilər. Küçə-bazardan əl-ayaq çəkilirdi, həyat yenə öz əvvəlki halına-hənginə qayıdır, yenə hər yanı cansıxıcı ünsüzlük bürüyürdü. Bu ünsüzlüyü qəssab İbadullanın baltasının səsi pozurdu.

Ertəsi gün də aralıqda gözə dəyən olmurdu, dünəndən başlayan bayram əhval-ruhiyyəsi özgə şəkildə davam eləyir, insanlar təbiətin qoynuna üz tuturdular. Yeyib-içən, çalıb-oxuyanların səsi Məmmədbəy kəhrizi, Dəyirman dərəsi tərəfdən, Hasanlı yamacından gəlirdi. İnsanlar daha bir gün fikirdən, dərddən-qayğıdan uzaqlaşdılar.

O böyük ehtişam, təntənə bitər-bitməz, növbəti bayrama hazırlıq başlayırdı - 9 May Qələbə gününə. Bu bayramı ələxüsus müharibə veteranları gözləyirdi. Atam müharibə iştirakçısı olduğundan bayrama bizim evdə də xüsusi hazırlıq gedirdi. O gün mətbəxdə anamın qayğıları nisbətən azalırdı, biş-düşü atam özü eləyirdi. Düyü şiləsinə konservləşdirilmiş mal əti qatır, deyirdi dava vaxtının şah yeməyi... O xörəyi məxsusən alüminium qabda, alüminium qaşıqla yeyir, bir kiçik stəkan araq içirdi. Atam şən görünməyə çalışsa da, baxırdım ki, o ağır illərin acı xatirələri hələ də onunladır. Bunu anam da sezirdi, amma üstünü vurmur, heç nə soruşmurdu. Atam o vaxt cəbhəyə könüllü getmiş, orduya götürsünlər deyər, yaşını bir il artıq göstərmiş, Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə vuruşmuşdu. Ordudan tərxis olunandan sonra rayon komsomol komitəsində çalışmış, Bakı və Moskva Ali Partiya Məktəbində oxumuşdu.

Qonşumuz Cümşüd müəllim də müharibə veteranı idi, bir qolunu davada itirmişdi. Cəbhədə aldığı orden və medalları tək əliylə sürtüb parıldadır, geyim-kecimini özü sahmana salırdı. Bu işləri elə can-dildən və qaydasında görürdü, sanki əlilliyindən xəbərsiz idi. Toyda-düyündə də onu tanımaq olmurdu. "Uzundərə" havasına elə şövqlə süzürdü, sanki başqaları kimi o da iki qolunu qaldırıb oynayırdı. Heç vaxt, heç yerdə özünü tayqol bilmirdi. Şikəstliyini ona xatırladan əlillik pensiyasıydı və mənə elə gəlirdi bu nurlu, ruhlu adamın dolanışığı olsaydı, o pulu almazdı. Belə baxanda, aldığı elə böyük pul da deyildi.

Bayramqabağı məktəbdə müharibə iştirakçılarıyla görüş keçirilirdi. Veteranlar şagirdlərlə görüşə həvəslə gəlirdilər. Cümşüd müəllim də onların arasında olurdu. Bir-bir durub cəbhə xatirələrini danışır, həlak olmuş əsgər yoldaşlarını xatırlayırdılar. Cümşüd müəllimin isə danışığından olmazdı, qanqada görmüş bu adam cəbhədə başına gələnləri nağil eləyəndə zala ölü sükut çökürdü, milçək uçsaydı, səsi eşidilərdi. Tələsmədən, aramla danışdı. Keçdiyi o ağır illəri xatırlamaq çətin olsa da, danışdı. Onun həlim səsi, maraqlı söhbəti bizi ovsunlayırdı və mən elə bilirdim eşitdiklərimin kino kimi təsvirini də görürəm. Gətirdiyi misallar da mənalı, maraqlı olurdu. «İnsanlar sayıq olmalıdırlar. Müharibəni keçmişə aid edənlər, gələcəyi müharibəyə yaxınlaşdırırlar» - deyirdi. Nə qədər təmkinli görünsə də, amma içində bir əndişə, narahatlıq vardı. Elə bilirdim nə vaxtsa bir də müharibə olsa, Cümşüd müəllim yenə cəbhəyə yollar, düşməne qarşı tək qoluyla vuruşardı.

Bir yol şagirdlərlə görüşdə yenə Cümşüd müəllimə söz verildi. O, yenə də qısa danışdı. Üzü bulud tək tutulmuşdu. İllərlə ürəyində saxladıklarını dilinə gətirdi. Dedi cəbhədə naxələflik, satqınlıq eləyənlər, qorxaqlar da vardı. Təəssüf ki, elələri arasında öz mürdar keçmişini min bir hiylə və kələklə ört-basdır etməyi bacaranlar olub. Adamı yandıran budur ki, onlar da müharibə iştirakçısı adını daşıyır, veteranlara verilən imtiyazlardan yararlanırlar. Döyüşdə öz əlini qəsdən yaralayıb, əlil kimi qayıdanlar da

olub... Bu sözləri deyəndə Cümşüd müəllim sol əlinin barmaqlarını qatlayıb göstərdi. Eynən qəssab İbadullanın şikəst barmaqlarıydı. Evdən məni ət almağa göndərəndə, nədənsə, qəssabın qatdalı şikəst barmaqlarına baxırdım, özüm də bilmirdim niyə? O neybət adamdan heç kimin xoşu gəlmirdi, üzü zəhər tuluğuydu elə bil. Söz gəzirdi ki, İbadulla örüşdə murdar olmuş mal-qaranın da ətini camaata sırıyır. Xırdabuynuzu itən də qurd-quşdan çox, bu mənhus, qanımurdar insandan şübhələnirdi. Qışın oğlan çağında gecələr Ağoğlan dağı tərəfdən yalquzaq səsi gəlirdi. Elə bilirdim qəssab İbadulladı, qurd olub ulayır, qoyun sürülərinə soxulur, parçaladığını parçalayır, parçalamadığını da dalına alıb gətirir, ətini satır camaata. Amma ona gözün üstə qaşın var deyən yoxdur, ona görə ki, İbadulla oğurluq əti tək yemir, bəzi vəzifəli adamları da yedizdirir...

Cümşüd müəllim sözünü bitirib, zala göz gəzdirdi, bir qıraqda durmuş, əlində vedrə, xəkəndaz tutmuş Umud kişini kürsüyə çağırırdı. Umud kişi gözləmədiyi dövətdən çaşıb qaldı, nə edəcəyini bilmədi. Nəzərlərini ora-bura dolandırır çiyinlərini dartdı, yəni mən nə deyim, nə danışım?

Umud kişi məktəbdə qulluqçuluq eləyirdi, bağ-bağçaya baxırdı. Soyuqlar düşəndə işi-gücü çoxalır, sinif otaqlarındakı sobaları da o qalayır. Qabarlı əli-ovcu, nimdaş sırıqlısının ətəyi eyzən bulaşlıq olurdu, sanki daş kömürü həyətin o başındakı çardağın altından yığmır, yerin təkindən qazıb çıxarırdı. Sinif otaqları yalnız sobaların odundan-alovundan qızdır, həm də Umud kişinin gəlişindən, maraqlı söz-söhbətindən isinirdi. Əlində kömür dolu vedrə, xəkəndaz, içəri ərklə, iznsiz-filansız girirdi. Lövhə önündə dərs izah eləyən müəllimə belə məhəl qoymur, keçib kirmişcə öz işiylə məşğul olurdu. Sobanın qapağını açıb kömür tökür, qalın məftillə qarışdırır, əlini yaxın tutub, ocağın hala gəlib-gəlmədiyini yoxlayırdı. Daş kömürün çirtiltisi eşidilir, dalınca da otağa acı badam iyini xatırladan qoxu yayılırdı. Fikrimi dərsə cəmləsəm də, bir gözüm Umud kişidə olurdu. Başı işə qarışsa da, müəllimin danışdıqlarını qulağından ötürmürdü. Qəsdən ləngiyirdi və mənə elə gəlirdi, bu adamın getmək fikri yoxdur, istəyir ki, bizimlə birlikdə dərsə qulaq assın, bizimlə birlikdə tənəffüsə çıxsın, sonra yenə sinfə qayıtsın. Hərdən müəllimin sözünə qüvvət vermək istəyib nəse söyləyirdi. Biologiya dərsi verən Sona müəllimə Umud kişidən eşitdiklərini qulaqardına vurmurdu, dəftərçəsini çıxarıb, nəse qeydlər aparırdı. Umud kişinin dilindən eşitdiklərimizi sırğa edib qulağımızdan asırdıq. Hansı ağacın calağı yaxşı tutur, bəhərinin dadı-tamı necə olur, peyvəndi nə vaxt aparmaq gərəkdə kimi məsləhətlər verəndə, şagirdli-müəllimli hamımız oturub sakitcə dinləyirdik. Bu ifallı, həlim adamın söz-söhbəti də bir dərs idi. Deyirdi ağaclar da canlıdı, qayğı, qulluq istəyir... «Hə, nə təhər olmuşdusa, bağın ayağındakı armud ağacı fikrimdən yayınmışdı. Yanının keçəndə baxdım ki, gözümə bifikə deydi: budaqları əyilmiş; yarpaqları bürüşmüşdü. Uşaq dəyildim ha, gördüm ki, ağac küsüb. Hə, gerçəkçə mənən küsmüşdü. Dilə tutub könlünü aldım, qulluğunda durub nazını çəkdim. Heyləcə barışdıq. Dediym budu ki, ağacları küsməyə qoymayın...» Umud kişinin sözləri məni tutmuşdu. O gün dərsdən qayıdanda, biologiya kitabını vərəqlədim, ələk-vələk elədim ki, bəlkə Umud kişinin dediklərinə rast gələrəm. Ancaq tapa bilmədim. Kitabı qaralamağı həmişə qəbahət saymışam. Necə oldusa, özüm də anlamadan qələm götürüb biologiya kitabının titul vərəqində səliqəylə yazdım: «Ağacları küsməyə qoymayın! Umud kişi». Elə istəyirdim ki, dünyanın hər yerində bütün kitablar bu epiqrafla açılsın...

Zala dərin sükut çökmüşdü, müəllimli-şagirdli hamının gözü Umud kişidəydi. O, əlindəki vedrəni yerə qoyub ağır addımlarla xitabət kürsüsünə

sarı getdi, elə bil çiyinlərində dağ ağırlığı daşıyırdı. Papağını başından alıb, əlində tutdu, çaşqın-çaşqın zaldakıları süzdü.

Direktor söhbətə ayaq vermək istədi:

- Ağsaqqal, niyə çəkinirsən? Davada olmusan, döyüşmüsən, danış, qoy şagirdlər eşitsinlər, bilsinlər ki, müharibə nədi, nə deməkdi.

Zalda təəccüb bildirən uğultu qopdu, dalınca da alqış eşidildi. Qəribədi, Umud kişinin müharibə iştirakçısı olduğunu indiyəcən bilən yox idi.

Direktor yenə ona ürək-dirək vermək istədi:

- Sənin şəxsi işinə baxmışam, Belarusiya cəbhəsində döyüşmüsən, medalların var.

Umud kişi təpərə gələn kimi oldu.

- Bala, başaa dönüm, - dedi, - mən nə deyim, nə danışım? Gərək, bir qoçaqlıq göstərəsən ki, danışmağa da sözün olsun. Hamı nə təhər, mən də heylə: vuruşduq, döyüşdük, qırılan qırıldı, qalan qaldı. Frontda ölüm gözlə qaş arasındaydı... İki dəfə yaralandım, doxturxanada yatdım. Üçüncüsündə kontuj (red. Kontuziya) oldum. Qəməndir məni çağırır sinəmə üç-dörd nişan-medal bağladı. Dedi ki, tovarış Daşpoladov, bu halnan-halətnən ta sənnən frontda kar aşan dəyil, qayıt get kəndinə-kəsəyinə... Hə, heyləcə məni çürüyə çıxartdılar. Qayıtdım gəldim. İncavara, başımın ağırları çəkildi. Gözümün ağı-qarası bircə qardaşım vardı, o da ki xəstəhal idi. Ağır gün görmüşdük, yetimlik çəkmişdik. Vaxt yetişəndə qardaşımı da davaya çağırtdılar. Cansız-cürəfəsiz uşaq idi. Fikirləşdim, bu kökdə yazıq davaya çatmamış, yoldaca tələf olub gedər. Nə isə, qardaşımın yerinə durub dübarə yollandım fronta. Beş-altı ay keçmişdi ki, dava qurtardı. Qayıdıb gələndə qardaşımı sağ görmədim... Mənim də baxtım, qismətim belə gətirdi, ta nə deyim, nə danışım, başınıza dönüm?

Zala sükut çökdü. Umud kişinin söhbətindən hamı duyğulanmışdı, ələlxüsus da şagirdlər. Gözümün ucuyla baxdım, yanımda oturmuş Əhməd də, Qurban da doluxsunmuşdu. Mən özüm də kövrəlmişdim, çirtma vursaydılar, gözümün yaşı sellənib axardı.

Ani sukutu gurultulu alqışlar pozdu. Umud kişi alqış səsi altında kürsüdən enib, ağır addımlarla cərgələrin arasından keçdi. Nimdaş sıırıqlısına yapışmış kömür qırıntıları işarır, sanki sinəsində saysız-hesabsız nişan və medal parlayırdı...

* * *

Rəsmi bayramlar məzmun və mahiyyətce fərqlənsə də, tədbirlərin keçirilməsində bənzərlik var idi, elə bil hamısı bir dərzinin iynəsindən çıxmışdı. Küçə-meydanlardan eyni şüarlar asılırdı: «Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına eşq olsun!», «Yaşasın Lenin və onun ölməz İdeyaları!»... İlk baxışdan belə görünürdü ki, insanlara nəyi bayram etməyin o qədər də əhəmiyyəti yoxdur, tək bir yerə yığılsınlar, deyib-gülüb şənlənsinlər, gündəlik qayğılardan, fikirdən uzaqlaşsınlar. Amma qaçan yerləri yox idi, qayğılar, problemlər hər vaxt, hər yerdə onlarlaydı. Qiymətli vaxtlarını çörək, ət-yağ növbələrində keçirməkdən bezsələr də, özgə yolları yox idi. Toxtaqlıq tapdıqları bir şey idi - ölkənin hər yeri belədir, təkəcə bizim başımızda görünməyib... Haqlıydılar, ölkə ərzaq qıtlığı içində batırdı. Havası çatmırmış kimi nəfəsini çiyinlərindən alırdı, həkimsiz, dava-dərmansız xəstə kimi, düşmüşdü partlamaya. Onun tutulduğu azarın çarəsini bilənlər, bəlkə də vardı, amma dinmir, susurdular. Susurdular ki, ölkənin başbilənləri var, onların yanında biz nəkarəyik? Ağa deyir sür dərəyə, sürməliyik. Ağanın

dediyi dərə də bir dərə ola barı... Ürəyindəkiləri saxlaya bilməyib, dilinə gətirən Vij-vij Vəliydi. Deyirdi Kremlə oturanlar, bir dəfə də olsun kənd üzü görməyənlər durub kəndçiyə dərs keçirlər. Soruşasan ki, a zalım balaları, siz torpaq şumlamamısınız, qoyun otarmamısınız, mal-qaranın altını kürüməmisiniz ha, durub kəndçiyə dərs verirsiniz. Vəli bu sözləri deyəndə Fətəli əlüstü onun yanlışını düzəldir, deyirdi Kremləkilərin tanıdığı donuzdur, uşaq vaxtı donuz otarıblar. Ordakılar qoyunu əlifba kitabında, bir də zooparkda görüblər... Vəliylə Fətəlinin sözlərinin üst-üstə düşən vaxtları da olurdu. Amma Fətəli özünü Vij-vij Vəliylə bir tərəziyə qoymurdu. Vəli Dairəittifaqın baş mühasibi işləyəndə beş il iş alıb Sibirdə türmədə yatmışdı. Oralarda Leninin «Nə etməli» kitabını oxumuşdu. Oxumuşdu yox e, əzbərləmişdi, guya dünyadakı bütün işlərin-əməllərin, bütün sualların cavabı bu kitabdaydı. Bu azmış kimi, üstəlik, sinəsinə Leninin şəklini də döydürmüşdü. Biliyinin qıvcırdığını göstərmək istəyib, yeri gəldi-gəlmədi, oxuduqlarından sitat gətirməyi sevirdi. Deyirdi mən mühasibəm, mənimki boş fərziyyələr yox, konkret faktlar, rəqəmlərdir. Öyünürdü ki, ölkənin pis günə düşəcəyini əzəldən bilirmiş, hesablayıbmiş və hər şey də onun hesabladığı kimi olub. Belə baxanda, Vəlinin dediklərində məntiq vardı. Ölkənin rəhbəri Xruşşov Amerikada qarğıdalı tarlalarını gəzəndə o bitkiyə necə vurulmuşdusa, qayıdar-qayıtmaz əmr vermişdi ki, taxıl, üzüm, pambıq sahələrini çevirsinlər qarğıdalılığa. Qarğıdalıya yaxşı da ad qoymuşdu - Tarla gözəli. O bitkinin gözəlliyi ikicə aylıqdı, sonra quruyub bir günə düşürdü ki, adam o tərəflərə baxmaq istəmirdi. Bir yandan da ev heyvanlarına, quşlarına naloq qoymaqla işləri lap korlamışdı. Kəndli naloq ödəməsin deyər qapısının iri və xırdabuynuz nəyi vardısı, hamısını kəsib satmışdı. Dünən bazara məhsul çıxaran kəndlinin özü indi ət-süd dalınca dükən-bazara qaçırdı...

Vij-vij Vəlinin mülahizələri çoxlarının canına sarı yağ tək yayılırdı. Fətəli deyirdi, qağa, sənə yerin buralar deyil, bircə illiyə sənə aparıb oturtsunlar Kremlə, zatına lənət yalan deyənə, ölkəni saat kimi işlədərsən... Fətəlinin bu sözlərinə görə Vəli onu da özünə tay tutur, başlı-beyinli adam sayırdı.

Hər bayramda olduğu kimi, Qələbə günündə də nümayiş müharibə veteranlarının meydanından keçidiylə başladı. 9 May hamıdan əfzəl onların bayramıydı. Alman faşistləri üzərində qazanılan zəfərdə veteranların hər birinin payı vardı. Sinəsi orden-medallı bu insanlar başlarını dik tutub şəstlə yeriyirdilər. Marş sədası içindən orden-medalın cingiltisi eşidilirdi, sanki onlar da musiqi alətiydi, çalğıya dəm tuturdular. Millət gürrahı ürəkdən alqışlayır, şuarlar səsləndirirdi. Bu insanlar hər cür şərəfə-şöhrətə layiq idi və mənə elə gəlirdi ki, bizim qəsəbənin veteranları o vaxt davaya getməsəydilər, müharibə uzanardı.

Nümayiş seyr edənlər arasında gözüm Gülzar xalanın oğlu Cəfəri, Həcər müəllimənin oğlu Fazili, Zabuta xalanın oğlu Cəmilə aldı. Üçünün də atası davada həlak olmuşdu. Bu qədər insanın arasında bilərəkdənmi, ya yox, yanaşı durmuşdular. Bu oğlanları yaxınlaşdıran, bəlkə də onların tale oxşarlığıydı. Digərlərindən fərqli, fərəhlə əl yelləyib «Ura! Ura!» qışqırırdılar, sanki onlardan ötrü müharibə bitməmiş və bitməyəcəkdə, nə qədər ki, ataları qayıtmayıb.

Cəbhədə olsa da, burnuna barıt iyi dəysə də, Bəhmən kişi veteranların nümayişinə qatılmırdı. Deyirdi nə üzlə qatılım, dörd illik müharibənin üç il doqquz ayını alman əsirliyində olmuşam... Dediyyə görə, əli tufəng görse də, ancaq tətik çəkməyə macal tapmamışdı, bismillah eləməmiş, bir satqının güdazına getmiş, nemesin sözü olmasın, "həndi hox" eləmişdi. Elə o "həndi

hox"nan da Əvəzin keşməkeşli günləri başlamışdı. Bəxti onda gətirmişdi ki, əlində sənəti vardı, dəllək idi. Alman hər adama üz-baş etibar eləməsə də, amma Göyüşov Bəhmənə ürək qızdırmışdı. Onun qanının arasına girən də dəlləkliyi olmuşdu. Başına gələnlərdən, olub-olmuşlardan nağıl eləyəndə cıncırımızı çıxarmadan qulaq asırdıq. Dilindən eşitdiyimiz əhvalatlar bizə kino tək maraqlı gəlirdi. Əslində, onun söhbətlərinin hərəsi bir film idi və elə bil eşitdiklərimizin təsvirini də görürdük. Bir də görürdün arada keçdi almancaya. «Lorelay» alman mahnısını elə oxuyurdu, sözlərini anlamasaq da, oturub heyranlıqla qulaq asırdıq. Ağzıyava, hərzə adam deyildi, sözünün irəlisini-gerisini bilən idi. Amma şuxluğundan da qalmırdı, deyirdi mənə yaşadan zarafatdı, deyib-gülməkdi, yoxsa çoxdan o dünyalıq olmuşdum. Şirin, məzəli danışığıyla adamı ovsunlayırdı.

Bir yol Araz boyunda yaşlı adamın hüsrünə gedibmiş. Yemək gələndə baxır ki, boğazından keçmir. Sürücüyə deyir, bala, maşında bulaq suyu var, onnan bir parç süz, gətir əmin içsin. Sürücü kişinin nəyə işarə vurduğunu göydə tutur, tut arağından süzüb gətirir. Bəhmən kişi sərt içkini çəkir başına, sifəti zərrəcə dəyişmir. Molla tamahını saxlamayıb, bulaq suyundan istəyəndə, Bəhmən kişi deyir olmaz, sizin yerin adamları kanal suyuna alışıb, bulaq suyu qarnınızı pozar... Bir səhvi olmuşdu ki, «suyun» üstündən ayran içmişdi. Bunu da pambıq briqadiri Bayramın gözü almışdı. Demişdi, Göyüşov, suyun da yanğısı olur ki, üstünnən ayran içirsən? Bəhmən kişi baxmışdı yaman yerdə ilişib, amma söz altda qalmamışdı, qayıtmışdı ki, qardaşoğlu, görürəm gözüaçıq adamsan, yadında qalsın, kövşənə od düşəndə baxmırsan ayrandı, qatıqdi, dümləyirsən. Sizdərdə belə ayıq, gözüaçıq adam olmazdı, kimə oxşamısan? Sənnən yaxşı «enkevede» işçisi çıxar. Dədən də beləydi, kənddə ona Malenkov (red. Stalinin silahdaşı, partiya və dövlət xadimi) deyirdilər...

Onun bu sayaq duzlu-məzəli söhbətlərini çox eşitmişdik.

Qonşuda hüsrün düşmüşdü, cüməaxşamıydı. Bəhmən kişi başında buxara papaq məclisə girəndə, ona yuxarı başda yer göstərdilər. Qəsəbədə molla olmadığından, yas məclislərini quyuqazan Əziz kişiylə o yola verirdi. Heç biri nəinki ərəb dilini, heç ərəb əlifbasını belə bilmirdi. Bəhmən kişi Qurandan bir-iki surəni kiril əlifbasıyla yaşılızlü dəftərçəyə köçürüb, oradan oxuyurdu. Kişi kimi boynuna alırdı, deyirdi biz əldəqayıрма mollalarıq, elin adəti var, məclisi yola verməliyik, bəyənməyən getsin Ağdamnan oxumuş molla gətirsin... Qorxacaq tərəfi buydu ki, kimsə ona dindən, ilahiyyatdan sual verər. Əsil peşəsinin dəllək olduğunu bildiyindən, heç nə soruşan olmurdu. Hərdən Fətəli qımıldanmaq istəsə də, Bəhmən kişi ona him-cim eləyirdi ki, dinməsin, məclisi yola verəndən sonra «Perviklas»da ona araş alacaq. Fətəli də hövsələsiz idi, qərar tuta bilmir, deyirdi, molla Bəhmən, məclisi yekunlaşdır, camaatın işi-gücü var, elə hüsrün yiyələri də yorulub. Əslində isə onu narahat eləyən başqa məsələydi, qorxurdu ki, axşama düşərlər, «Perviklas» bağlanar.

Divardan asılmış radio susmaq bilmirdi, pambıq yığıcı haqda şıdırığı məlumat verirdi: «Bərdə rayonu 87 faiz, gündəlik artım 2,5 faiz. Cəbrayıl rayonu 73 faiz, gündəlik artım...». Bəhmən kişinin yadına nə düşdüsə, yüngülcə qımışıdı.

- Məni qınamıyın, mən Şura hökumətinin svodkasına inanmıram, - dedi.

Onun sözləri məclisdəkilərin marağını çəkdi, kişinin xasiyyətini bildirdilər. Bildirdilər ki, boşuna danışan deyil, sözünün nəşə canı var. Nəzərlər ona dikilmişdi, gözləyirdilər söhbətin gerisini gətirsin. Bəhmən kişi adamları çox da intizarda qoymadı. Bu dəfə bəribaşdan and da içdi:

- Bir kəlmə o yan-bu yan deyirəmsə, sabaha sağ çıxmayım! Söz vaxtına çəkər, elə bu vədələr olardı, payızın əvvəlləri. Alman davası təzə başlamışdı. Bizi Biləcəridə vaqonlara mindirib, yola saldılar fronta. Kurdəmiri keçməyə macal tapmamışdıq ki, dedilər, bəs, Stalinin prikazı var, Moskvaya svodka verilməli ki, nə qədər nemes qırılıb. Dedilər hər soldatın adına bir-iki nemes yazın. Mən də komandir idim, əlimin altında on-on beş adam vardı. Bu söhbətdən ağılım bir şey kəsmədi, dedim qoyun fronta çataq, burnumuza barıt iyi dəysin sonra, dayna. Siyasi komissar üstümə bozardı ki, voyennidə prikazı obsujdat (red. Müzakirə) eləmirilər, yerinə yetirirlər. Bu sözün qabağında mən ta nə deyim? Ağa deyir sür dərəyə, sürməlisən. Bölməmdə öz rayonumuzdan iki nəfər də vardı: Hümbət Horovlu kəndinnən idi; Cəfəralı isə Çərəkənnən. Hümbət cantaraq idi, onun adının qabağınan yazdım beş nemes. Cəfəralıya gələndə, baxdım ki, bunun bir qarış boyu var, özü də qarışqa tapdamağa ürəyi gəlmir, bu necə nemes öldürə bilər? Nəsə, dedim it aparın olsun, üç nemes də ona yazdım. Hə, taqqataq eşalonda yol gedirik, baxıram Cəfəralı nəsə mənənnən ağziyəri gəzir. Əvvəl məhəl qoymadım ki, toya-bayrama getmirik ha, fronta gedirik, kimin üzü gülür ki, onun da üzü gülsün. Amma gördüm yox e, burda nəsə özgə əngəl var, kişinin qaşqabağı yerlə gedir. Dedim, eloğlu, bu nə mısmırıqdı sallamısan, olmuya saa nəsə bir pisdiyim keçib?.. Qayıdasan ki, bunnan betər nə pisdik olacaq, Hümbətə beş nemes yazmısan, maa üç nemes... Cibimdən dəftəri çıxarıb, Cəfəralının adının qabağından yazdım yeddi nemes... Hə, odu-budu sovetin svodkasına etibarım yoxdu...

Bəhmən kişinin bir xasiyyəti də vardı, hər şeyə qulp qoymağa həvəsliydi, bunu eləməsə, ürəyi sərirlənmirdi. Danışır ki, müharibə veteranlarıdı, ovçulardı, hamısı bir bezin qırağıdılar, başlarına gələnləri nağıl eləyəndə söhbətin yan-yörəsini bəzəməsələr, olmur... Rəhmətlik İbad kişini də timsal gətirirdi, deyirdi qızıl adam idi, amma o da özündən toxumağa həvəsliydi, birinin üstünə beşini qoyub elə gop eləyirdi, guya davanı təkbaşına udmuşdu... İbad kişi Bəhmən Göyüşovun söylədiyi kimi, müharibəni təkbaşına udmasa da, ancaq döyüşmüşdü, neçə dəfə yaranmışdı. Məktəbdə veteranlarla keçirilən görüşlərin birindən də qalmırdı. Nümayişdə yeri həmişə irəlidydi, başını dik tutub, şəstlə yeriyərdi. Ölənəcən ürəyinin başında qəlpə gəzdirdi. Həkimlər əməliyyat olmağı məsləhət bilməmişdilər. Veteranın ömrünü qısaltdan da o alman qəlpəsi olmuşdu, yoxsa top kimi idi. Vəsiyyət eləmişdi ki, öləndə ürəyini yarıb o qəlpəni çıxartsınlar ki, özüylə qəbirə aparmasın. Bir vəsiyyət də dostu Bəhmən kişiylə eləmişdi, demişdi, Göyüşov, məzarımın başında bir çappa stəkan tut arağı vurmasan, gorum çatlar...

- Pah! Assıbala Allahverdiyə bax! - Bəhmən kişi öndə gedən bəstəboy kişini göstərdi. - Elə yeriyir, guya davada Hitlerin anasını aqlar qoyan bu olub. Yavaş yeri, yıxılırsan!

Allahverdi dayının oğlu Aftandilin üzü çuğundur tək qızardı. Aftandil bizimlə bir sinifdə oxuyurdu. Nəsə mızıldandı, amma marş çalğısı içindən onun nə dediyini eşidən olmadı. Eşitməsək də, nə dediyini mən özlüyümdə təxmin eləyirdim, əlbət, yenə onu deyirdi ki, atası müharibə vədəsi millis rəisi olub, arxa cəbhədə hitlerçilər kimi qanxorlarla, canilərlə, cinayətkarlarla döyüşüb. Medalları da boş yerə yox, yaxşı işinə görə veriblər və hökumət də elələrini müharibə veteranlarıyla bir əldə tutur... Bilirdim ki, bu, Aftandilin öz sözü deyil, atası onu belə başa salıb.

Nümayişdən alay-alay keçən müharibə iştirakçıları arasında Qurbanın atası Zeyni dayı, Əhmədin atası Cəbrayıl kişi, Diliş xalamın həyat yoldaşı Qaraxan dayı da vardı. Mənim atam, Elmanın atası Sirac dayı, Vaqifin atası

Yaqub Hüseynov, kirvəmiz İltifat əmi isə digər rəhbər işçilərlə birlikdə nümayişçiləri tribunadan salamlayırdılar. Bundan qürur duyurduq.

Qələbənin qazanılmasında müharibə veteranlarının hər birinin payı vardı. Amma mən bu bayramda, bu nümayişdə qəssab İbadullanı görmək istəmirdim. Mayası haramlıqla tutulmuş bu ödsifət, bədxah adamın bükülü qalmış barmaqları gözümün qabağından çəkilmirdi. O, yalnız qırdığı mal-heyvana yox, həyata da qəssab gözüylə baxır, qəssab meyarlarıyla yaşayırdı, tək alıb-satsın, tək kəsib-soysun. Elə bilirdim bu ətiacı adam satdığı ətlə bahəm imanını, vicdanını da tərəziyə qoyur...

İzdihamın içindən yenə Bəhmən kişinin gur səsi gəldi:

- Yetim Zamanın vidinə-fasonuna fikir verin, siz Allah!.. Bir yannan baxanda, dostumun forsdanmağa haqqı var, davada döyüşüb, yaralanıb. Amma sinəsindəki medallardan ikisini frontdan qayıdanda Rostov qatarında iki şüşə «Tri seymorka» çaxırıyla aldəyiş eləyib.

Bəhmən kişinin gerçəkmi söylədiyini, yoxsa zarafatmı elədiyini anısdırmaq olmurdu. Müharibə veteranlarından bəziləri Göyüşovun iynəli zarafatına tuş gəlməsinlər deyə, nümayişə çıxmırdılar. Amma deyim ki, bu şəx, xoşqılıq adamın şuxluğundan uşaqlı-böyüklü hər kəsin kefi durulurdu.

- Qəddinizi əyməyin, şax tutun!.. Raz, dva, leviy!.. Ravneniye na tribunu!

- Bəhmən kişi nümayişdən keçənlərə rus dilində hərbcisayaq əmr verdi.

Qəribədi ki, veteranlar kənardan gələn əmrə itaət edib, qədlərini düzəldib, qədəmlərini dəyişdilər, üzlərini tribunaya sarı döndərdilər. Bəhmən kişi əmri vaxtında vermişdi.

Veteranların sırası seyrəlmiş, sayları azalmışdı, əvvəllər onların sıraları daha sıx idi. Gözümün qabağına nələr gəlmir? Görürəm ki, illər ötüb, oddan-aldodan çıxmış, qan-qada görmüş o adamların hamısı dünyasını dəyişib, qalan yalnız Cümşüd müəllimdi və Qələbə günü veteran kimi nümayişdən keçən də tək odur. Bu adam yalnız bizim qəsəbədə yox, bütün Yer üzündən müharibənin sonuncu canlı şahididi. Cümşüd müəllim qocalıb əldən düşsə də, özündə hünər tapır, başını dik tutub yeriyir. Tribunanın tuşuna çatanda tay qolunu qaldırır, əlini gicgahına aparıb, əsgəri təzim edir. Sinəsini bəzəyən orden və medalların cingiltisi eşidilir və bu səs getdikcə çoxalır, güclənir, sanki meydandan böyük bir alay keçir...

Məni bir fikir əndişəyə salırdı, elə bilirdim Yer üzünün sonuncu veteranı həyatdan köçəndən sonra insanlar İkinci Dünya müharibəsi deyilən bir faciəni unudacaq, yaddan çıxaracaqlar. Yaddan çıxarsalar da, amma yenə də xof, təlaş içində yaşayacaq, «atalar üçdən deyib» misalını xatırlayıb, dinclik, rahatlıq tapmayacaqlar...

* * *

Qəsəbənin ərazisi eləydi ki, burada ayrıca futbol meydançası qurmağa gerek yox idi, təbiət özü ürəyiyananlıq eləyib sakinləri belə bir qayğıdan qurtarmışdı. Dəyirman dərəsi qədim Roma amfiteatrını xatırladırdı, bir fərqi buydu ki, oturaqları yox idi, hərə altına kartondan, taxtadan, yastı daşdan qoyub otururdu. Dərənin aşağısını su tutduğundan meydança yamyaşıl olurdu. Hər oyundan sonra yaşıllıq ayaqlanıb öləzise də, suvarılardan sonra yenə əvvəlki şəklini alırdı. Yarışların arası çox çəkəndə isə ot dizə qalxırdı. Otbiçən texnika olmadığından bu işi Yarəhmədli kəndinin qoyun-quzu sürüsü görürdü. Qoyunlar xırphaxırp salıb, oyun meydançasını ikicə dəfə başdan-ayağa, ayaqdan-başa elə otlayırdılar, elə bil çayırlar otbiçən maşının ağızından çıxıb.

Futbol azarkeşləri çox idi, yarışlara baxmağa uşaqlı-böyüklü, arvadlı-kişili o qədər tamaşaçı yığılırdı, gəl görəsən. Hər kəs də işini etibarlı tutur, təşnəsini söndürməkdən ötrü özüyə kəhrizdən şüşələrə su doldurub gətirirdi. Böyüklər amfiteatrın qəlbisində özlərinə yer eləyirdilər, oyuna qəlbidən baxmağın həzzi-ləzzəti başqaydı. Meydançaya, oyuna-oyunçulara yaxın olsunlar deyə, aşağıya enən uşaqlar, bir də ən qatı azarkeşlər idi. Kəndlərdən gələn də çox olurdu. Onları gətirən yük maşınları asfaltın qırağı boyu düzülürdü. Kənardan gələnlər bəri üzə addamır, qarşı yaxada otururdular. Dəyirman dərəsinin susqunluğu pozulur, canlanma yaranır, səs səsə qarışırdı. Azarkeşlərin çığır-bağırından Babaşın boğuq, kal sədəsi da eşidilirdi: «Semişka var! Yağlı semişka! Semeçki jarenniye!» Sərhədçilər köçəndən sonra qəsəbədə şofer Salmanın arvadı Katyadan savayı bir rus yaşaması da, tumsatan köhnə vərdişindən qalmır, rus dilində də müştəri səsliydirdi: «Semeçki jarenniye!..» Onu hərə bir yandan çağırırdı. Aşağı-yuxarı enib-qalxmaqdan bu ovurtdağ, göbəkli oğlanın dili ağzından bir qarış sallanır, sifətini tər basırdı. Amma ondan tər iyi gəlmirdi. Bəlkə də gəlirdi, sadəcə, eyibini qovurulmuş tumun ləzzətli qoxusu örtürdü. Cənub mehi əsəndə isə bu ləzzətli qoxu dikdirin topuğundan qalxan at peyninin burundeşən iynin qabağını ala bilmirdi. Hərbi hissənin köçməsinə illər ötsə də, çökəkdən hələ də kəskin iy yayılırdı və bu iy bir vaxt qəsəbədə sərhədçilərin olduğundan xəbər verən yeganə nişanəydi.

«Semişka var! Yağlı semişka! Semeçki jarenniye!» - Babaşın səsi gəlirdi. Özü futbol həvəskarı deyildi, yarışlar onun söküyünü də tikmirdi və hərdən mənə elə gəlirdi ki, bu oğlan meydançada yarıtumançaq adamların top dalınca ora-bura qaçmağının mənasını belə anlamır. Amma yerli komandanın qol vurmasına hamı kimi, bəlkə də hamıdan çox o sevinirdi. Fərəhdən atılıb-düşən tamaşaçılar əliaçıqlıq eləyib ciblərinin ağzını açır, stəkan-stəkan tum alırdılar. Babaş böyür-başdan, aşağıdan-yuxarıdan onu səsliyənlərin tumunu güclə yetirirdi. Bir yol qəsəbə futbolçuları Araz boyundakı kəndin komandasına böyük fərqlə qalib gələndə Babaşın torbasında bircə tum da qalmamışdı. Onu qınayanlara «ovcumu iyləməmişdim, hardan biləydim ki, hesab 13-1 olacaq» deyib cavab verdi, boşalmış sətın torbasını çiyinə atıb çıxıb getdi.

Bir qayda olaraq, ciddi yarışlara Qabil müəllim hakimlik edirdi. Köhnə idmançı olduğu boy-buxunundan bəlli idi, tələbə vaxtı şəhərdə hansısa klub komandasında oynamışdı. Qabil müəllim bu hünəriylə müəllimlikdən heç də az öyünmürdü. Hakim kimi yalnız oyunu deyil, tamaşaçıları, azarkeşləri də idarə eləyirdi: qapıya yaxın gələnləri uzaqlaşdırır, fit çalıb çığır-bağır salanlara, oyunu şərh edən Hüseyin də uzaqdan-uzağa irad tuturdu. Nə oyunçular, nə də tamaşaçılar bu ciddi və tələbkar hakimin bir sözünü iki eləməyirdilər. Yalnız bircə dəfə fasilədə tikinti idarəsinin mühəndisi ona iradını bildirmək istəmiş, yaxşı da cavab almışdı. Qabil müəllim hirsini boğmamış, demişdi: «Əə bala, sən o cılıf dədən mənə görəndə tülkü kimi qaçıb kolluqda gizlənir, indi sən, yumurtadan dənən çıxmış cücə, mənə başıma ağır qoyassan? Mən idmanı bura gətirəndə sən kimilər dağda-dərədə keçir otarırdı». Qabil müəllim orta məktəbdə ədəbiyyatdan dərs verirdi, hazır cavab idi, necə deyirlər, söz dalınca qonşuya borca gedən deyildi. Hüseyin futbol şərhçilərini də bəyənirdi, deyirdi o, radiodakı məşhur şərhçini yamsılayır, özü də ağıllı-başlı futbol xəstəsidir. Qabil müəllim nəyə eyham vurduğunu bilirdi. Hüseyin Bakıya, universitetə qəbul imtahanı verməyə gedəndə İmişli stansiyasında baxır ki, uşaqlar dəmiryolun qırağında futbol oynayır. Vaqondan enib, onların oyununa hakimlik edir. Başı nə təhər qarışırsa, qatardan qalır. Oradan da qaydır kəndə.

Bir hadisə isə azarkeşlərin heç yadından çıxmır.

Rayonun iri kəndlərindən olan Soltanlı futbolçularıyla yarış keçiriləcəyini bildiren afişə mərkəzi küçədəki qocaman çinarın gövdəsindən asılmışdı. Bu kəndin komandası yerli idmançıların ciddi rəqiblərindən sayılırdı. Belə yarışlara baxmağa gələn də çox olurdu.

Dərsi olduğundan oyunun hakimi Qabil müəllim gecikmişdi. Azarkeşlər haldan olmuşdular. Cığal Əli əlini ağzına tutub bağırdı:

- Gözləməkdən gözümüzün kökü saraldı! Bəlkə, hakimsiz oynasınlar?! Əlinin sözlərini ciddiyyə alan olmadı, yaxşı bilirdilər ki, dedikləri boğazdan-yuxarıdı. Onun özü də idmançıydı, rayonun yığma voleybol komandasında oynayırdı.

Qabil müəllimin yamacın qaşında görünməyi ilə alqış səslərinin ətrafı bürüməsi bir oldu. O, alqışları eşitmirmiş kimi, qaça-qaça meydana girdi. Saata baxdı, fit çalib, oyunçuları meydanın mərkəzinə dəvət elədi. Amma nədənsə oyun başlamırdı. Baş və yan hakimlər özlərini itirmişdilər, ora-bura vurnuxdular, xətlər çəkilmədiyindən nəinki mərkəzi, hətta cərimə sahəsini tapmaq müşkül idi. Elə yan xətlər də görünmürdü və bu şəkildə futbol sahəsi daha çox yaşıl çəmənliyi, qoyun-quzu otlığını xatırladırdı.

Hakim oyunçuları meydançadan çıxarmaq məcburiyyətində qaldı. «Məhsul» İdman Cəmiyyətinin sədri əl-ayağa düşdü, uşaqlar da ona qoşulub əhənglə xətləri ağartdılar. Otlığı xatırladan sahə tamaşaçıların gözü qabağında əsil futbol meydançasına çevrildi. Qabil müəllim yan hakimlərlə birlikdə mərkəzə gəlib, oyunçuları yenidən meydana çağırdı. Baş hakim oyunun başlayacağını bildiren fiti çalmazdan öncə oyunçuları duyduq saldı ki, bacardıqca topu sol küncə sarı vurmasınlar. Bu xəbərdirlik boşuna deyildi, iranlı Fərmanın bağçasından sızan su o səmti sucuğa döndərmişdi. Dəri top islananda ağırlaşır, oyunun ləzzəti qaçır. Hakimin göstərişlə sol künc zərbələri də qapının sağ küncünə keçirilir, o səmtdən vurulurdu.

Oyun çox nadir hallarda vaxtında-vədəsində başlayırdı. Bu daha çox yerli komandanın ucbatından baş verirdi. Oyunçular tək-tək gəlib çıxırdılar, geci-kən də olurdu. Buna görə azarkeşlər onları qınamır, bilirdilər ki, iş-güc adamıdır, hərə bir yanda, bir sahədə çalışır. Qapıçı Talıb kinomexanik işləyirdi, klubda kino göstərirdi. Mərkəz hücumçusu Nəsim milis leytenantıydı, pasport masa rəisiydi, müdafiəçi Ağakəşi qəzet köşkündə satıcıydı, yan hücumçu Famil Nəcəfov orta məktəbdə müəllim işləyirdi, yarım müdafiəçi Polad dəlillik eləyirdi... Həvəskar idmançıların futboldan özgə umacaqları yox idi, rayonun idman şərəfini qorumağı özlərinə borc bilir, hərdən yerli «Lenin bayrağı» qəzetində çıxan şəkillərini isə ən böyük mükafat sayırdılar.

Oyundan əvvəl meydan qalırdı Qələbə və Vaqif adlı cavanlara. Motorsuz motosikleti itələyə-itələyə girirdilər meydançaya. Nə hoqqadan çıxmırdılar? Biri motosikleti itələyir, digəri oturaçağın üstündə ayaqüstə dayanır, at belindəymiş kimi, gedə-gedə motosikletdən sıçrayıb düşür, bir də minirdi. Qorxu-hürkü bilməyən bu canibərk, şümal cavanların göstərişi futboldan heç də az maraq çəkmirdi. Qol vurulanda, motosikletlə torsuz qapıdan o tərəf-bu tərəfə keçirdilər. Stadionu bürüyən alqış sanki qol vuran oyunçunun yox, onların ünvanıydı. Əllərini havada yelləyərək tamaşaçıları salamlayır, baş əyib meydandan çıxırdılar. Yalnız bundan sonra hakimin fitiyə oyun davam edirdi.

Qonşu rayonların yığma komandalarıyla keçirilən yarışların həzzi isə bir başqaydı. Elə matçlar daha maraqlı keçirdi. Oyunları Hüseyn şərh eləyirdi. Onun şərhə yarışa başqa rəng qatırdı. «Məhsul» Könüllü İdman Cəmiyyətində şərhçi ştatı yox idi, bu işi Hüseyn özxoşuna görür, azarını öldürürdü. Özü

rayonun ucqar kəndində yaşayır, dükançı işləyirdi. Ərinmir, işini-gücünü atıb, o uzunluqda yolu durub gəlirdi. Onun duzlu şərhlərindən olmazdı. Səhv buraxan oyunçulara elə loğaz qoşurdu, ayrı cür. Hərdən, yerli oyunçulara ayama qoşmaqdan da qalmır, onları dünyanın məşhur futbolçularının adıyla çağırırdı: «Budur, Qarrinça topla irəliləyir, birini aldadır, ikisini ötür, vurur! Ancaq top qapının üstündən keçir! Deyəsən, top müdafiəçinin qoluna toxunub. Bəli, elədir, yan hakim bayrağı qaldırır. On bir metrlik cərimə zərbəsi! Rəqib komandanın 10 nömrəli oyunçusu vuracaq. Özündən yaman razıdır, amma o yazıq unudur ki, qapıda dayanan Çitadır, hələm-hələm top buraxan deyil... Vurur! Həmişə olduğu kimi Çita yenə də öz yerindədi!»

Çita qapıçı Talıbın ləqəbiydi, azarkeşlər bu ayamanı «Tarzan» filmindəki meymunun adından götürmüşdü. Adamların onu belə çağırması qapıçının qəlbinə toxunmurdu, əksinə, elə bil bundan fərəhlənir, şeşələnirdi. Talıbdan, doğrudan da meymun cəldliyi vardı, bədənini gərir, yay tək açılır, atılıb topu göydə tuturdu. Qarabuğdayı, kələkötür sifəti, qıllı bədəni, əyri qıçları və uzun qolları onu həqiqətən meymuna bənzədirdi. Suyumsuz olsa da, uşaq tək təmiz, kövrək ürəyi vardı. Qoruduğu qapıdan top keçəndə bunu dərd eləyib ürəyinə salır, göz yaşlarını saxlaya bilmirdi. Hakim məcbur qalıb, oyunu saxlayırdı. Komanda yoldaşları, azarkeşlər, hətta rəqib komandanın oyunçuları belə Talıbı dilə tutur, qoluna girib, qapıya qaytarırdılar. Hakimin fitilə oyun mərkəzdən başlayırdı.

Talıb müharibə iştirakçısıydı, müharibə iştirakçısı deyəndə, davaya on səkkiz yaşında getmişdi. Cəbhəyə çatmışdı, burnuna təzəcə barıt iyi dəymişdi ki, müharibə qurtarmış, alman faşistləri «həndi hox» eləyib təslim olmuşdular, sanki Talıbın gəlməyini gözləyirmişlər. Qalalı Fətəli ona sataşır, «Talıb, sən davaya bir il qabaq getsəydin, müharibə də tez bitərdi» söyləyəndə, o sadədil adam eşitdiyini ciddi qəbul edir, deyirdi nəğayırım, on altı yaşımda ərzə verdim, amma məni aparmadılar. Cəmi-cümlətəni birçə döyüşdə döyüşmüş, iki yara almışdı. Biri göz qabağında idi, sol əlinin çeçələ barmağı açılmırdı, o birini isə görənlər görməmişdi, Talıbın özünün dediyinə görə, ikinci yarası ayıb yerindəydi, güllə gündəyməzindən tutmuşdu.

Hüseynin boğazı qovuşa-qovuşa verdiyi şərhlər oyuna şirinlik gətirirdi. Bu şux, xoşqılıq oğlanın dilinə görə dilçəyi də vardı. Oyunun başlamasına bənd idi, kartondan dürmək büküb, səsgücləndirən düzəldir, boğazı qovuşsa da, şərhinə ara vermir, susmaq bilmirdi. Amma bəzən bu dillidilavər oğlanın reportajı yarımçıq qalırdı, qardaşı kolxozun yük maşınında gəlir, Hüseyni kabinəyə basıb qaytarırdı kəndə ki, getsin dükanı açsın, camaat yığılıb narazılıq eləyir. Dairəittifaqın sədri Uzun İsmayıl dəfələrlə ona şifahi xəbərdarlıq etsə də, Hüseyni yola gətirə bilmirdi. Deyəsən, sədr bərkini tutmurdu, çünki özü də futbol azarkeşiydi. Azarkeş nədi, kişinin oğlu əməlli-başlı futbol xəstəsiydi. Ondan ötrü idmanın başqa növləri sanki mövcüd deyildi. Özgə bir qabiliyyəti də vardı, şeirə-sənətə meyilliydi, yazırdı, özünün dediyi kimi, az-az uydururdu yeri gələndə.

Başının əsabələriylə gəlir, dikin döşündə özünə hamar yer tapıb otururdu. Oyun başlar-başlamaz, qırımı dəyişir, haldan-hala düşürdü. Səsinə ucaldıb oyunçulara bağırır, dilini saxlaya bilməyib, yaşına yaraşmayan atmacalar atmaqdan belə qalmırdı. Özü hal əhli, bəməzə adam olduğundan onun sözlərini dərd eləyib ürəyinə salan olmurdu. Amma bu qatı azarkeşin dərdini çəkənlər tapılırdı, qırmızı xaç nişanlı təcili yardım maşını məxsusən ondan ötrü gəlir, stadionun on-on beş addımlığında lövbər atıb dururdu. Yerli komandanın qapısına qol vurulanda Uzun İsmayılın qanı qalxır, təbi fənalışırdı. Həkim və tibb bacısı özlərini yetirir, ona iynə vurur, dərman içirib

hala gətirirdilər. İsmayıl kişi bu tövrüylə tibb işçilərinin qayğısını əməlli-başlı artırırdı. Həkimlərinə qınaq-tənə yeri xəstə yox, «Məhsul» Könüllü İdman Cəmiyyətinin sədri Məsi olurdu, yəni komanda niyə uduzur ki, bu zavallı da belə kökə düşür. Məsi qınağı haqlı bilirmiş kimi, günahkarcasına başını sallayıb, kırımışca dururdu. Belə çıxırdı ki, qəsəbə sakinlərinin sağlamlığını qorumaqda tibb işçiləriylə yanaşı, idmançılar da cavabdehlik daşıyırlar.

* * *

Çaylağın o üzündə yaşayanda bir qonşumuz vardı, İtsifət Allahqulu deyirdilər. Adamayovuşmazın biriydi, hamıdan gen gəzirdi. Elə qonşular da onun it sifətini görməyə can atmırdılar, sanki doğrudan da bu adamın içində it xisləti gizlənib və günlərin birində ağzını göyə tutub hürübləyəcək, it olub adamları tutacaq.

Allah insanlara sur-suyum paylayanda elə bil bu qulunu yaddan çıxarmışdı. Bunu Allahqulunun özü də bilirdi. Çopur üzü elə kökdəydi, bir batman darı töksən, biri də yerə düşməzdi. Hər dəfə güzgüyə baxanda heç nəyə gücü yetməsə də, hünəri dilinə yetirdi, üreyində dedə-nənəsini yamanlayırdı. Onların divardan asılmış qoşa şəklinə baxıb deyirdi: «Harda görünüb ki, sağsağan yumurtasından bülbül çıxsın. Bu rəhmətliklər özləri nə kökdəydilər ki, törətdikləri də nə olaydı». Ələxüsus da atasından yanıqlıydı. Kişi çox köntöy idi: şir-şəkli yöndəmsiz, qaşları bığından qalın idi, elə bil Yaradan qaşla bığın yerini səhv salmışdı. «İlahidən çəkilən qələmdi, neynəmək olar?» - deyib Allahqulu özünü toxtadırdı.

Bu aləməzheb insanın bir şakəri vardı, dünya dağılsa da, günorta bir saat yatmalıydı. Günorta yuxusunu ona çox görəndə qapılarındakı kəkilli fərə idi. Elə bil kişiylə şəxsi-qərəzliyi vardı, onun yatmağını gözləyirdi. Yumurtladığını aləmə duy vurmaqdan ötrü boğaza güc verib elə qaqqıldayırdı, deyirdin bəs, dağ aşırıb. Fərənin qaqqıltısı içindən Allahqulunun yuxulu kal səsi eşidilirdi. Arvadını haylayırdı: «Aaz Mahizər! O zəhrimara qalmışın yumurtasını ver qoltuğuna, qov rədd olsun qapıdan!» Fərənin qaqqıltısı həqiqətən zəhlətökən idi, səsi adamın başına düşürdü. Qonşuları da bezdirmişdi. Allahquludan olsaydı, kəkilli fərənin axırına çıxar, ətini soyutma bişirib həzmi-rabedən keçirər, üstündən də arağ içərdi, amma arvadı qoymurdu. Döşüxınalı kəkilli fərə toyuq-cücələrin ərköyünüydü, yerışı-duruşu da özgəydi. Allahqulu arvadını qınayırdı ki, onu sən qudurmtusan, yoxsa özünü qaldırıb dağın başına qoymazdı. Belə baxanda, kişinin sözlərində həqiqət də vardı, Mahizər toyuqlara dən verəndə arpanı xışmalayıb kəkilli fərənin qabağına səpirdi. Onun yumurtasını da ayrı qoyur, o birlərinə qatmırdı, guya qızıldan idi. Bəlkə də ağılından keçirirdi ki, fərə nə vaxtsa qızıl yumurta yumurtlayacaq.

Allahqulu isə mehrini itə-küçüyə salmışdı. Qapısında saxladığı qancığın balalarını bəsleyib böyüdü, yaylağa gedən elat adamlarına verib, xırdabaşa dəyişirdi. Bir yol itini həftə bazarına da çıxarmış, amma heyvanın üzünə baxan belə olmamışdı. Bu mahalda cəddi-babadan iti nəyləsə aldəyiş etsələr də, amma satmaz, buna xor baxarmışlar. Allahqulu da ələcsizliqdan köpəyi heçə-puçə vermiş, iki ördəyə dəyişmişdi. Öz boğazından kəsib ördəkləri yemləyir, deyirdi hərəsinin bir toğlucan maliyyəti var. Onun hərzəliyinə fikir verən olmurdu, bilirdilər ki, malını mataha mindirir.

Bir dəfə ördəklər məhəllədən çıxıb uzaqlaşır. Çörəxananın arxasındakı qırla dolu çalanı su gölməçəsi bilirlər, özünü çalaya atan fərə qırda batır. Xoruz işi şuluq görüb geri qaydır.

O yer qalmadı Allahqulu ördəyi axtarmasın, o çöl-çəmən, o bağ-bağat qalmadı gəzib soraqlamasın. Axırda, əlbət, hansısa süləngi itin güdazına gedib deyə düşünmüş, əlini üzmüşdü. Cana gələn mala gəlsin deyib özünü o yerə qoymasa da, ürəyində nələr çəkdiyini bir özü bilirdi, bir də Allahı. Çardağın altında oturub araqdan dümləyir, həyətdə yalnız dolaşan yaşılbaşə baxıb, yanğılı-yanğılı bayatı çağırırdı:

***Yaşıldı başın ördək,
Qaradı qaşın ördək.
Həmşə cüt gəzərdin,
Hanı yoldaşın, ördək?***

Allahqulu damarıboş, dəmdəməki adam idi, içkinin də dəlisiydi. Kefinə korluq vermirdi, deyirdi dünya beşgünlükdü. Onun necə adam olduğundan Şeytan da baş açmazdı. Deyirdilər Şeytana papiş tikəndi. Bu sözlərin mənasını elə də anlamırdım, mənim aləmində şeytanlar nağıllarda yaşayırdılar, özü də papişsız, ayaqyalın. Amma digər yandan da maraq məni boğurdu, hərdən barının başından onların həyətinə boylanır, elə bilirdim Allahqulunun papiş tikdiyi Şeytanı nə vaxtsa görəcəyəm. Gözümün qabağına gətirirdim: dikqulaqlı, canıqıllı Şeytan iri kötüyün üstündə oturub, Allahqulu ülgü çıxardır ki, ona papiş tiksən. İş görə-görə də pıçhapıç danışır. Heyrətdən az qalır dilim batsın - qonşum Şeytanla şeytan dilində danışır. O, danışdıqca, Şeytan tükü başını tərpedir, deyilənlə razılaşır. Gözükölgəliymiş kimi, təbəlik göstərir, hər buyruğa gedir. Allahqulu Şeytanı səhərəcən qapısında işlədir, ona yer bellədir, lək düzəltdirir, bostan sulatdırır.

Gecələr o taydan bel, külüng səsi gələndə maraq məni boğur, ayağımın altına daş qoyur, qalxıb barıdan boylanırdım. Zülmətdə ağacların arxasından heç nə seçməsəm də, səsdən-səmirdən bilirdim ki, vurhavur iş gedir. Elə bilirdim Şeytanın təri hopmuş torpaq iyi burnumu qıcıqlayır. İnanırdım ki, Allahqulu Şeytandan çox bilir. Nə deyim, bəlkə də şeytanın yekəsi elə Allahqulunun özüydü.

Xeyirdə-şərdə çay işinə də o baxırdı. Toyda-düyündə hallı-pullu, xətirli qonaqlara ikirəngli şirin çay göndərirdi. Elələri bu ayrı-seçkilikdən şərəf duyur, şirin çayı içib, çayçıya üçdən-beşdən şirinlik göndərirdilər. Şirin çayın şirinliyindən Allahqulunun cibləri şişirdi. Səhərisi yoxa çıxırdı, elə bil qəsəbədə bu adda adam yaşamırdı. Onun hara getdiyini arvadı da bilirdi, qonşular da. Dadanmışdı, avtobusa minib yollanırdı qonşu rayona, toyda yığıdığı pulların başına daş salırdı. O rayon şəhər üstündə gedirdi, oradakılar lüləkabab yeyəndə bizimkilər bu təamin yalnız adını eşitmiş, şəklini «Milli xörəklər» kitabında görmüşdülər. Şəhər ab-havası oralaracan gəlib çatır, bəri tərəflərə adlamırdı. Eşidirdik ki, o rayonda dondurma, şirəli su, bulka satırlar, parkda oğlanlar qızlarla gəzir, kinoya gedirlər, buna inanmağımız gəlmirdi. Qonşu rayonla bizim aramızda dağ silsiləsi uçalırdı və hamı da elə bilirdi ki, şəhər nəfəsinin bəri tərəfə adlamasının qabağını o dağ alır.

Bir yol Dairəittifaqın sədri Uzun İsmayıl Allahqulunun cibinə xərclik qoyub demişdi ki, kababçı Qaytaranı da özüylə lüləkabab yeməyə aparsın. Kişinin qəsdı buydu ki, kababçı karagələndi, o təamin necə hazırlandığının fəndini öyrənər, yoxsa şəhərdən gələn qonaq-qaranın yanında üzüqara olurlar. Əvvəl fikri beləydi ki, kababçını iki-üç günlüyə Bakıya «Göygöl» restoranına ezam eləsin, o illətlə ki, çayçı Gülaranın oğlu Eldar orada bufetçi işləyir, nə qədər olmasa, eloğlu kimi köməyi dəyər. «Göygöl» paytaxtın bərkgedən restoranlarından idi və Eldarın dediyinə görə, tanınmış adamlar, şəhərin

qaymaqları onların müştəriləriydi. Amma sədr sonradan fikrini dəyişmiş, işin yüngülündən, əlçatanından yapışmış, kababçını Allahquluya qoşub qonşu rayona göndərmişdi. Quliyev işini bilən, tədbirli adam idi, hər ehtimala qarşı, əmr verib, kababçıya ezamiyyət və rəqəsi də yazdırmışdı, yəni yola çıxır, hər hadisə ola bilər. İşçi əmri imzalamağa gətirəndə, sədr baxır ki, yazılıb: «Əmr nömr 41. «Perviklas» restoranının kababçısı Şəmiyev Q.K. lüləkabab bişirməyin sirlərinə yiyələnmək məqsədi ilə bir günlüyə qonşu rayona ezam edilir». Cin vurmuşdu kişinin başına, işçini tənbeh eləyib demişdi, bala, savadın-səviyyə olsun, əvvəla, o yeməxanaya «Perviklas» adını camaat yaraşdırıb, sənəddə, kağız-kuğuzda belə adda işə obyekt yoxdu. İkincisinə qalanda, əmrə lüləkabab-zad yazmazlar, yazarlar ki, təcrübə mübadiləsi məqsədi ilə ezam edilir. Sözü bax - lüləkababın sirlərinə yiyələnmək... Lüləkababı gətirib «Bir qalanın sirri» kinosuna tay tutmusan ki... Burda nə sirr olacaq? Qaytaran gözüaçıqdı, gördüyünü götürəndi... Cüt əllə öz başına qapaz salıb demişdi: «Yazıq İsmayıl Quliyev! Gör, kimlərnən işləyirsən».

Onu qınamalı deyildi, il boyu idarənin qonaqları kəm olmurdu, biri gedir, o biri gəlirdi və gələnlərin hamısının da meyindən lüləkabab keçirdi. Şəhərdə dəb olan o yeməyin buralara gəlib çıxmadığına heyrlənir, bunun üstündə kababçı Qaytaranı qınayırdılar. Deyirdilər indi hansı dövrü, hansı zamanadı, siz hansı əsrdə yaşayırsınız?.. Uzun İsmayıl bu sözləri özünə götürürdü, yəni qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit. Lüləkabab məsələsi ona az pərtlik gətirməmişdi.

Kababçıya Fil Qaytaran deyirdilər, pəhləvan gövdəli, şir biləkliydi. Baxır ki, getdikləri rayonda Allahqulunu tanıyır, saya salırlar ki, bəs kişinin oğlu ağzının dadını biləndi, yoxsa ona nə düşmüşdü bu uzaqlıqda yolu basaba gəlsin... Qaytaran lüləkababdan məzləyib, araqdan necə gillətmişdisə, nə tapşırıqla gəlidiyi huşundan çıxmışdı.

Qaydanbaş Uzun İsmayıl kababçını çağırır, hesabat istəyəndə, o heç nə xatırlaya bilməmiş, demişdi, müdir, mənə çevir balalarının başına, huşumda qalan budu ki, avtovağzalın kababxanasında yerli adamların davamı düşdü. Yoldaş Quliyev, demə ki, elədi-həbelədi, ölənlərimizin goru haqqı, bizdə bir diqqət da günah olmuyub. Oranın insanı rahat camaat deyil, ağziyavadıdır. Dinməzəcə yeyib-içdiyimiz yerdə bizə sataşdılar. Biri Allahqulunu göstərüb dedi o kişinin başı şahmatdakı atın başına oxşuyur. Mən də yumruğumu göstərüb soruşdum, bəs, bu, toğlu başına oxşuyur, ya yox? Elə bunu deməyən əlimi tovlayıb birinə nə təhər tutuzdurdumsa, az qaldı o dünyalıq olsun. Leşini sürüyüb apardılar... Bunu eşitcək, İsmayıl kişini od götürmüşdü. - Əh, bala, - demişdi, - mən səni iş dalınca göndərmişdim, yoxsa boks oynamağa? O rayonun idmançılarıyan bizimkilər yarışirlar, oranın artistləri gəlib bizdə konsert verir, teatr çıxarırlar. Dedim, biz də işə yönündə bir dostluq körpüsü qurarıq, get-gəlimiz olar. Siz də qaş qayıрмаq yerinə vurub göz çıxartmısınız, iki rayon arasına nifaq salmışınız. İndi o tərəflərə nə üzən gedəcəyik?.. Yaxşı, sonra noldu?

- Noldu deyəndə, ta nolacaq, Quliyev? Damaqdan düşdük, çörəyin üstünnən alaqaqın qalxdıq. Hayıfım lüləkababa gəldi, xına tək qızarmışdı, töküldü qaldı stolda... Müdür, qanı qaraltma, babamın goruna and olsun, öyrənəcəm, elə lülə bişirəcəm, yeyən barmaqlarını yalayacaq... Həh, huşumda qalan bir də budu ki, gedəndə avtobusda getdik, gələndə taksidə qayıtdıq, taksi pulunu da Allahqulu verdi...

Taksi məsələsi Allahqulunun azarlı yeriydi və bunu hamı bilirdi. Dorçunu-nu dartıb arxada oturur, dirsəyini pəncərədən bayıra çıxarırdı. Qırağa-bucağa gedəndə cibinin ağzını gen açsa da, amma hesabçılığı da var idi, taksi

pulunu əvvəldən ayırır, ayrıca qoyurdu. Evə kefikök, damağışağ qayıdırdı. Arvadı Mahizər ərinin gəzərgiliyindən cana yığılmışdı, onu maşından düşən görəndə top təkı açılırdı, yumurdu gözünü, açırdı ağızını, kişisini burunnayırdı ki, dədən-baban taksidə gəzib, sən də gəzəsən. Sənin işin-peşən öz canını bəsləməkdı, qarın otarmaqdı, ev-eşik fikirləşən deyilsən... Allahqulu da arvadının xatirini almaq istəyib, onun sağına-soluna keçir, dil boğaza qoymurdu. Halını pozub-eləmədən deyirdi, arvad, Allahdan sağlıq istə, taksı nədı, bır də gördün nər kimi parovozda gəldim... Qəsəbədə dəmir yolu olmasa da, arvadı onun sözlərini qəribliyə salmır, şəkkə düşür, xoflanıb xoylanırdı, guya əri, doğrudan da dediyini eləyəcəkdı. Haray təpir, daş atıb başını tutur, deyirdi səni görüm o parovozun odduğunda oddanasan. Arvadının qarğışından Allahqulunun qulaqları dolmuşdu, bırındən alıb, o bırındən buraxırdı, yəni qəsəbədə parovoz var ki, o da onun odduğunda oddansın?

Bır dəfə Allahqulunun yənə dəmi gəlir, iştahından lüləkabab keçir. Ərinmir, durub yənə yol ölçür. Avtovağzalda üç nəfər onu yad görüb, xamlamq istəyir. Kişinin oğlunu ədəb-ərkanla kababxanaya dəvət edirlər, bu illətlə ki, içib sərxoş olar, yemək-içməyin hesabını da o verər. Bır ucdan yemək gəlir, araq da ki, su yerinə axır. Allahqulu baxır ki, oğlanların ta tərpenməyə təhərləri qalmayıb, sərxoş başlarını stola qoyub huşdan olublar. Kağız götürüb öz adını, adresini yazır, onu da yazır ki, Allahqulu tavan altda qalan deyil, yolunuz bizim rayona düşəndə, mən də sizin qulluğunuzda duraram... Başına o qədər macərə gəlmişdi, danışa, səhərdən axşamacan oturub qulaq asasan. Söylədiyinə görə, əsgərlikdə sekretni voyskada xidmət eləmişdi, Şimalda, ağı ayların məskənində. Deyirdi ordudan tərxis olanda belimizə iynə vurub, dilimizdən iltizam aldılar ki, düz iyirmi beş il hərbi sirləri ağızımızdan qaçırmamalıyıq. Deyirdi dünyada sirr saxlamaqdan zülüm iş yoxdu, qalırsan içində qırıla-qırıla, partlamaya düşürsən... Marağ adamları da haldan eləyirdi, vaxtın hesabını aparırdılar ki, o müddət havaxt gəlib keçəcək ki, Allahqulu da Sovet Ordusunun nə sirri, gizlinci var, ağıb töksün ortalığa. «O vaxtacan ya xan ölər, ya da eşşək», - deyib hövsələsizlik eləyənlər hər bicliyə əl atırdılar. Onu içirdib söz çəkməyə çalıssalar da, kələkləri baş tutmurdu, keçmiş soldatın dilindən bircə kəlmə də qopara bilmirdilər. Bır onu deyirdi ki, komandirimə söz vermişəm, mən tūpürdüyümü yalamaram. Bu sözlər adamların marağını bırı-beş artırır, onları haldan eləyirdi. İyirmi beş ilin tamamına hələ on il vardı. O yanların havası hələ də Allahqulunun başındaydı. Haradan tapırdısa, il-müdam xaki rəngli əsgər köynəyi geyirdi, deyirdi bu yaxşıdı, kirboğandı. Evlərinin kəllayısı çökmüşdü. Divarın o tayını söküb yəniden tikməyə qolu qalxmırdı, deyirdi nəyimə gərəkdi, onsuz da yənə cəng başlayacaq, Amerika bizə diş qıcayır.

Özünü çoxbilmiş göstərməyə həvəslıydi, amma baxırdı kimin yanında. Daha çox arvadının qabağında kişilənir, öyünürdü ki, başqasının bırı həftədə içdiyini mən bırı həmləyə gillədirəm, özü də ağılım yerində, huşum başımda. Diluzunluq eləyib bırı də bunu deyirdi: «Arvad, qədrimi bil, bil ki sənin ərin xırda-mırda adam dəyil, dəyirmanın boğazından ölü salsalar, aşığısından dırı çıxar». Onun sözləri təsirsiz qalmırdı. Arvadı bunun yuxusunu da görmüşdü, görmüşdü ki, Allahqulunu Qədimin su dəyirmanının boğazından ölü buraxırlar, o isə dəyirmanın donuzluğundan dırı çıxır. Arvadı bırı yuxu da görmək istəyirdi, elə bırı yuxu ki, o rüyada arzu və diləkləri çin olur, onların da evindən övlad-uşaq səsi gəlir və bu səsdən soyuq mənzilləri isinir...

Səhərlər Allahqulugil tərəfdən seyrək tūstü qalxır, dalınca da qəribə bırı iy-qoxu yayılırdı. Hamı bilirdi ki, Mahizər yənə üzərlik yandırıb, ərinin başına döndərir:

**Üzərliksən, havasan,
Min bir dərdə davasan.
Bizdə gözü olanın
Görüm gözün ovasan...**

Allahqulu üzərliyin mistik gücünə-qüdrətinə inanırdı, ya yox, amma qurudulmuş bitkinin qatı tüstüsü onun gözlərini acıtsa da, buna dözü, kırımışcə dayanırdı. Bir anlığa sifəti tüstü pərdəsi arxasında görünməz olurdu. Mən bu mənzərəni aralıdan maraqla izləyir və elə bilirdim bəyaz pərdə çəkiləndə Allahqulu böyüklərin dediyi kimi, şeytansifət yox, başqa çöhrədə, başqa halda-xasiyyətdə peyda olacaq. Amma heç nə dəyişmədi. Qaldı kişinin oğluna nəzər dəyib-dəyməməyə, Gülüzənin oğlu Tələt buna yaxşı loğaz qoşurdu. Deyirdi bu parabeyin, nəlbəkiqöz Qulunun nə təhər-töhrü var ki, arvadı hər səhər ona üzərlik yandırır. Üzərlik mənim kimisinə yaraşar, boy bir həştad beş, çiyinlər Dərbənd darvazası, sifət də ki Rac Kapur... Tələt özünü Rac Kapura bənzətsə də, mən onu hansısa filmdən tanıdığım başqa bir artistə oxşadırdım.

Allahqulu köhnə çempionun sözlərini qulağından ötürürdü. Qonşusunun onu Qulu çağıрмаğını həzm eləməsə də, üstünə getmirdi. Tələt ona deyirdi sənin adının mənası Allahın köləsi, qulu deməkdir. Allah bilsə ki, onun sənin kimi qulu var, özünü göydən başaşağı buraxar yerə. Zarafata salsa da, məktəbdə aldığı ateizm təlim-tərbiyəsi çoxları kimi onun da davranışında, söz-söhbətində özünü bildirirdi və oxuyub öyrəndiklərini hər dəfə timsallarla sübuta yetirməyə çalışırdı. Deyirdi İkinci Dünya müharibəsində bir başdan-xarabın - Hitlerin ucbatınnan milyonlarla uşaqı-böyükü insan qırıldı, şəhərlər, kəndlər xaraba qaldı. Uca Yaradan dediyimiz, bəs, hardaydı, niyə hökmünü göstərmədi? Bir dəli Hitlerə gücü çatmayan Allahı mən neynirəm? Onun belə danışdığı rəsmi dairələrdəkilərin ürəyindən xəbər verirdi, yəni əsil kommunistdi, əsil allahsızdı. Amma onun sözlərindən ayılıb, başlarını qaldıraraq, göyə şəkk-şübəhlə baxanlar da olurdu. Gülüzə xala oğlunu tənbeh eləyib deyəndə ki, küfr danışma, Xudavəndi-ələm sənin əlini-qolunu qurudar, Tələtin tükü də tərpenmirdi. Deyirdi o vədə o alçaq, dəli Hitlerin əlini-qolunu qurudaydı, niyə qurutmurdu? Tələtin ürəyi yaralıydı, atası davada qalmışdı. Düşmənlə evin uşağı tez böyüyər. Tələt də ən böyük düşmən bildiyi Hitlerin acığına tez, həm də bütöv böyümüşdü. Başlı-beyinli, qabiliyyətliydi: gözəl tar, qarmon çalır; rus dillərində bülbül kimi ötürdü. Xəttinə də ki, söz yox idi, yazanda elə bil kağızda inci düzürdü. İdmançı olmuş, Bədən Tərbiyəsi İnstitutunu bitirmişdi. Yüngül atletika üzrə idman ustasıydı. Sonradan idmanın bu növünün daşını atdı, keçdi, özü demiş, başqa növə - içkiyə. Heyifsilənirdi ki, araq içmək üzrə yarışlar keçirilmir, keçirilsəydi, bu növdə də birincilik qazanardı. Onun sözlərini qəribliyə salmır, inanırdılar ki, Tələt elə yarışlarda da çempion olardı. İçdi-içmədi, boylu-buxunlu, yaraşlıq bu oğlanın səliqə-sahmanı həmişə qaydasında olurdu. Hələ onun dilindən yersiz bir kəlmə, naliyiq bir söz eşitməmişdilər. Bu istiqanlı, mehriban oğlanın heç kimdən, heç nədən, heç dünyanın özündən belə bir umusu-umacağı yox idi.

Allahqulu qozlanmağından qalmır, içki məsələsində Tələti özünə tay tutmurdu. Deyirdi bu keçmiş çempion nə matah olub belə? Turnikdə yellənmək nədi ki, onu nənəm də bacarar. Hünəri var, gəlsin içkidə mənənin yarışsın, aşının suyunu verim. Onun kimilərinin çoxuna dərs keçmişəm... Məhəllədə yığışib söhbətləşəndə Tələt, özü demiş, Allahın quluna sözarası toxunmuşdu ki, ona baş qoşmaq istəmir. Amma baxmışdı yox ey, dedikləri kişinin oğ-

luna əsla əsər eləmir. Qonşusunun tikanlı atmacaları keçmiş çempionu cana yığmışdı. Görk olsun deyə, Allahqulu qonşusunu evinə çağırmışdı, yəni gəl, gücümüzü sınaq, bu meydan, bu şeytan. Tələt fəhmliydi. Alımını almışdı ki, Allahqulu, necə deyərlər, onu qonaqlığa yox, duelə çağırır və duelin silahı da araqlı olacaq. Boyun qaçırmadı ki, eləsinin üstünə getməsən, deyər bəs qorxur. Göstərmək istəyirdi ki, o, köhnə idmançı kimi, yarışda uduzmağa yox, udmağa alışıb. Özünü ucuz tutmamış, qoltuğuna iki şüşə araqlı vurub getmişdi. Bircə yol çörək kəsib, içki içməklə tanışdığı Allahqulunu bir də tanımışdı, görmüşdü o adamın ipinin üstünə odun yığmalı deyil, içəndə təhrini bilmir, sayır-bayır danışır. Əvvəl istəmişdi onun başına ağıl qoysun, görmüşdü yox, şüursuzun biridi, necə deyərlər, qozbeli qəbir düzəldər. Ayıq vaxtları olsun, ya içkili, sözləri-söhbətləri tutmurdu. Tələt spartakiadadakı iştirakını yada salıb, Moskvada «Metrostroy»un direktorunun qızıyla Krasnı ploşadda qol-qola gəzdiyindən danışanda, «Metropol» restoranında akkardion çalıb, fransız turistlərini «Naz eləmə» rəqsinə oynatdığını nağil eləyəndə, Allahqulu kal dana kimi key-key baxır, darıxırdı. Girəvə gözləyirdi ki, araya söz qatıb, söhbətin ağızını əysin. Ona da it-küçükdən bəhs eləmək, uzaqbaşı, əsgərlik xatirələrini danışmaq həzz verirdi.

Allahqulunun fırtınası tez yatdı, daha Tələti içki yarışına çağırmadı, bildi ki, daş qayaya rast gəlib.

Allahqulunun höcətliyi, savaşqanlılığı olsa da, elə üzüsüz adam da deyildi. İçib keflənəndə hərdən kövrəlirdi. Qəlbicırıq, ürəyidağlıydı. Deyirdi dərdimi daşa desəm, daş dağılar. Dilinə gətirməsə də, qonşular onun nələr çəkdiyini bilirdilər - sonsuz, züryetsiz idi. Elə bilirdim bu adamın çox yox, bircə övladı olsaydı belə, halı-xasiyyəti tamam dəyişərdi. Bəlkə də bunu onun özü də istəyirdi, istəyirdi başqa qırımda, başqa qılıqda bir adam olsun. Öz günahlarını özü bilir, üzünü göyə tutub diləyirdi: «Allah, nə günahım var, hamısını yaz qayınatam Mürşüdün ayağına, onun bir qotur eşşəyi var, çullay heyvanın belinə, aparar. Mənim özümə qalsa, daşılmağa güc yetirmərəm...». Öz əliylə öz başına qapaz vurub deyirdi o vədə Bahadır müəllim Məcnunu, İlan Aydını, Qarsalanı, məni elə ha danlayırdı ki, oxuyun, adam olun, sözüne baxmırdıq. Müəllimin öyüdüne baxıb oxusaydıq, indi hərəməz bir alim idik...

Mən isə o adamları özgə cür təsəvvür edə bilmir, olduqları kimi görürdüm. Elə bilirdim Məcnun alim olsaydı, yanğınsöndürmə məntəqəsində yeri boş qalar, heç kəs onun kimi özünü oda-közə təpərlə atmaz, gecələr arvad hamamının həndəvərində hərlənən havalı Bəhrüza hədə-qorxu gələn olmazdı... İlan Aydını nə voleybol, nə komanda?.. Xeyirxah, ürəyiyuxa Qarsalanın taksisində yol getməyin yerini nə verərdi?.. Elə bilirdim Allahqulu da alim olsaydı, elat adamları itsiz-köpəksiz qalar, canavarlar sürüyə soxulub qoyunları qırardı... Bu insanların da öz yeri vardı və hər biri həyat deyilən dünyaca nəhəng bir mexanizmin kiçik-kiçik vinti, vintciyi idi. İstəyirdim ki, hər yerin, hətta Amerikanın da dəliqanlı yanğınsöndürən Məcnunu, kefnəqulu Allahqulusu, İlan Aydını, şofer Qarsalanı, dodağıboyalı Anisiyası, südsatan Kirli Gülüsü, sudaşyan havalı Bəhrüzü olsun. Həyat həm də belələriylə maraqlıdır...

* * *

Qatar şəhərə sübh tezdən, vaxtında çatdı. Görünməyən iş, həmişə gecikərdi. Gecikməyən, vaxtında-vədəsində gələn bir də sərin yaz səhəriydi. Amma bu səhər adi səhər deyildi elə bil, şəhər yatıb yuxuya qalmışdı, mürgü döyürdü. Xəfif dan yeli üzümü oxşayırdı.

Çantamı vağzaldakı saxlama kamerasına qoydum, şifrəni yığıb qapısını bağladım. Nə yığdığımı unutmayım deyə, özlüyümdə bir neçə dəfə təkrarladım. Sonu 13 rəqəmiylə bitirdi. Düymələri basanda buna məhəl qoymamışdım. Olsun, nə eybi var?

Biləcəridə, çağırışçıların toplanma məntəqəsində olmalıyam. Hələ xeylaq vaxtım var. «Görəsən, hara düşəcək, hansı qoşun növündə xidmət etməli olacağam?», - fikri məndən əl götürmürdü. Marağım yersiz deyildi. Ölkə o qədər böyükdü ki, ucu-bucağı bilinmir, bu başında gün çıxanda, o biri başında gün batır. Özümə qalsaydı, fikirləşmədən hərbi dəniz donanmasını seçərdim. Amma bunu məndən soruşan olacaqdımı, bilmirdim.

Sahil tərəfdən qırıq-qırıq, boğuş gəmi fiti eşidildi, sanki şəhərin zəngli saatıydı, səs salıb onu qəflət yuxusundan oyatmaq istəyirdi.

Səs gələn səmtə üz tutdum. Yox, nağıllardakı kimi yeddi gün, yeddi gecə yol getməli olmayacağam, çünki dəniz yaxındadı, əlimi uzatsam, çatar.

Bir-birlərini kəsib-doğrayan küçələr kimsəsiz, səssiz-ünsüzdü. Handa bir maşın ötür. Küçələr mənə dar gəlir, bu böyüklükdə şəhərə sığmıram.

Yerişimə haram qatıram. Mağazaların iri vitrinləri önündən ötəndə addımlarımı yavaşdır, aynada özümü süzürəm. Bir vaxtlar bax bu küçədən hərbi dənizçi formasında keçmişəm.

Ayaq saxlayıram. Gözlərimə inanmağım gəlmiş, iri vitrinin aynasından bəmbəyaz dənizçi formasında gənc moryak susqunca mənə baxır. Günlüksüz furajkasının bir cüt lenti sağ çiyindən sinəsinə sallanıb. Tanıyıram, illərdi şüşənin canına hopub qalmış əksimdi. Göz-gözə dayanıb kırımışca durmuşuq, o, gələcəyə - mənim bugünümə baxır, mənə keçmişimə boylanıram. Bizi bir-birimizdən altı illik zaman kəsiyi ayırır.

Sehrlı aynada gözəl-göyçək sarışın qızın siması da canlanır, bu neçə ildə heç dəyişməyib. O vaxtkı tək yenə məni süzgün baxışla süzüb gülümsəyir. Mənalı baxışları deyir: «Mən səni tanıyıram». Sevinirəm, fərəhim köksümə sığmır. «Mən də səni tanıyıram, sarışın», - deyirəm. Qız gülümsəyir və bu şirin təbəssümdən onun çöhrəsi daha da gözəlləşir. Dodaqları tərənir, nəse deyir, amma mən onun dediklərini eşitmirəm. Üzündəki ilıq təbəssüm hovur-hovur əriyib itir.

Mən hələ də donuxub vitrinin qarşısında qalmışam, guya bu şəffaf iri şüşə sehrlı bir ekran olub bu gündən, bu saatdan, lap elə bu dəqiqədən başlayan gələcəyimi mənə göstərəcəkdə.

Məni yolumdan eləməsin deyə, aynadakı moryak əlini gicgahına aparıb sağollaşır. Mən də eynən onun hərəkətini təkrarlayıram. O, buz parçası tək əriyib şüşənin canına hopur. Mənsə sağ əlim gicgahımda hələ də durduğum yerdə durmuşam...

Ağ önlüklü küçəsüpürən qadın məni təəccüblə süzür, əlbət, bayaqdan göz qoyurmuş. Mənə ürəyi yanırımı kimi, nəse mənalı-mənalı başını bulayır, işindən qalmır. Əlindəki uzun dəstəkli çalğı asfaltı cırmaqlayıb, qəribə fışılı çıxarır. Mənim də qadına ürəyim yanır, deyirəm bu böyüklükdə şəhəri təkbaşına necə süpürür?

Hökumət evinin qarşısındakı meydanı indiyəcən belə ertədən - sübh çağı görməmişdim. Elə bil o meydan deyildi, enə-boya verib böyümüş, daha möhtəşəm, daha əzəmətli olmuşdu. Bir yanı sahilə baxırdı və sanki dəniz olmasaydı, meydan onun da yerini tutar, dərya boyda olardı.

Gözə görünməyən güclü bir əl üfüqdə qızaran günəşi ehmal-ehmal mavi suların qoynundan səmaya sarı dartırdı. Qırmızımtıl şəfəqlər lacivərd sulara sayrırdı. Dəniz sanki günəşin anasıydı və hər səhər bətnindən yeni bir günəş doğurdu.

Bu boyda nəhəng meydan mənə qalıb. Qəlbimdə bir həvəs oyanır, istəyirəm əsgəri yerişlə meydandan keçim.

Mətin addımlarımın səsi dalğa-dalğa yayılır. Addım səsləri getdikcə artıb çoxalır, yer titrəyir, sanki meydandan böyük bir ordu keçir. «Ura! Ura!» səsləri ucalır.

Tribunanın tuşunda başımı yüngülcə döndərirəm. Leninin heykəli yenə durduğu yerdəcə durur - hündür postamentin üstündə. Yenə sağ əlini irəli uzadıb, millətə yol göstərir. Qəribədi, birdən-birə heykəl gözümə başsız görünür, elə bil yaranışdan beləcə - başsız-qafasız qoyulub.

Meydanın ayağında küçəsulayan maşın güclü su şırnağıyla özünə yol açıb ehmal-ehmal irəliləyir. Narın çiskin günəşin qırmızımtıl şəfəqlərini içib əlvanlaşır, rənglərdən göyqurşağı hörür. Maşın irəlilədikcə, göyqurşağı da yaxınlaşır. İstəyirəm yalnız bu nəhəng meydanı deyil, bütün həyatı göyqurşağındakı kimi al-əlvan görüm. İstəyirəm bu yaz səhərinin sərini canıma-qanıma hopsun, çiskinin altında islanım, çimib dupduru durulum.

Gözümü o rənglərdən ayırmır, sadalayıram: «Qırmızı, yaşıl, sarı... Fatma nəne xalça toxuyur...»

Üzümü öpən səhər mehi hovur-hovur yönünü dəyişib gilavara çevrilir. Şəhərdə hər küləyin öz səmti, öz adı və danışdığı öz dili var. Bu, təbiətin küləklər üçün çıxardığı əzəli-əbədi hökmdü, heç vaxt dəyişməyəcək hökm... Xəzri Gilavarın, Gilavar da Xəzrinin dilini anlamır. Mənsə elə bilirəm küləklər başqa-başqa səmtə əssələr də, dilləşir və günün hansı vədəsi əsəcəklərini də özləri öz aralarında düzüb-qoşur.

Külək özündən çıxır, onun titrək vıyılması getdikcə güclənir. Bayaqdan susqun-susqun uyuyan dənizin göyümtül mənzərəsi bir andaca dəyişir, üzü bomboz bozarır. Uçuşan qağayıların təlaşlı qiyyəsi eşidilir. Lal sular təlatümə gəlir, dillənib hayqırır, ağ köpüklü dalğalar sahilə çırpılıb çiliklənir.

Bu səhər dənizi yuxudan Gilavar oyadır...

Fevral-avqust 2018

SON